खेदमिति। विचिन्वतामिति चिनोतेर्लोटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्। विचीयतामिति पाठे युष्माभिरिति शेषः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

कालश्च वो महान् यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ॥ तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४ ॥ विहाय तन्द्रीं शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् ॥ विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयः ॥ कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ६ ॥ अद्यापि तद्वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ॥ खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वैर्वनमेतद्विचीयताम् ॥ ७ ॥ अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ अलं निर्वेदमागम्य नहि नो मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥ सुग्रीवः कोपनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानरः ॥ भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ॥ उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः ॥ १० ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ॥ उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥ सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह ॥ हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥ पुनर्मार्गामहे शैलान् कन्दरांश्च दरीस्तथा ॥ काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥ यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः ॥ १४ ॥ ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः ॥ विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ ॥ १५ ॥ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ॥ शृङ्गवन्तं दरीमन्तमधिरुह्य च वानराः ॥ १६ ॥ तत्र कोद्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च ॥ व्यचिन्वंस्ते हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७ ॥ तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः ॥ न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अङ्गदस्येत्यादि ॥ कन्दरान्। भेदान् विचिन्वन्तु वनं सर्व इति। भवन्तः इति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः॥४९॥
अथ ऋक्षबिले स्वयंप्रभादर्शनं पञ्चाशे—सहेत्यादि ॥ सिंहेति ॥ नगेन्द्रस्य शार्दूलजुष्टेषु । विषमेषु विषमप्रदेशेषु शिलाः । महाप्रस्रवणेषु सरितश्च वि-
चिनोति स्मेति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ आसेदुरिति ॥ कालः सुग्रीवोक्तमासः । मासः पूर्णो बिलस्थानामित्युत्तरत्राङ्गदवचनस्य बिल एवान्यो मासो

ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम् ॥ अवारोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः ॥ १९ ॥ अवरुह्य ततो भू-
मिं श्रान्ता विगतचेतसः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किञ्चिद्भग्न-
परिश्रमाः ॥ पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥ हनुमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ॥
विन्ध्यमेवादितस्तावद्विचेरुस्ते ततस्ततः ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥
सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ॥ विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलजुष्टे-
षु शिलाश्च सरितस्तथा ॥ विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥ आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमा-
म् ॥ तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥ स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ४ ॥ तत्र वायुसुतः
सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ॥ परस्परेण हनुमानन्योन्यस्याविदूरतः ॥ ५ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमा-
दनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवान्नलः ॥ ६ ॥ अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ गिरिजाला-
वृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥

गत इत्यर्थो वक्ष्यते ॥ ३ ॥ ननु विचेतव्यप्रदेशेषु बहुषु विद्यमानेषु कथमत्रैव मासं क्षपितवन्त इत्याशङ्क्याह—स हीति ॥ ४ ॥ तत्रेति ॥ सङ्गम्येत्य-
ध्याहार्यम् । वायुसुतः हनुमान् । अन्योन्यस्याविदूरतः परस्परेण संगमय्य सर्वं पर्वतं विचिनोति स्मेति संबन्धः ॥ ५ ॥ गज इत्यादि ॥ चकाराद्धनूर्मा-
श्च । गजादयः गिरिजालावृतान् देशान्मार्गित्वा ततो दक्षिणां दिशं विचिन्वन्तः तत्र विवृतं विस्तृतम् बिलं ददृशुरिति संबन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥

दुर्गमित्यादि ॥ दानवेन मयेन । ऋक्षबिलं नाम ऋक्षबिलमिति प्रसिद्धम् । महाबिलं ददृशुरिति पुनरुक्तिर्गुणान्तरविधानाय ॥८॥ तत इति ॥ निष्क्रमन् निरक्रमन् ॥ ९ ॥ ततस्तदिति ॥ दुरतिक्रमं दुष्प्रवेशम् ॥ १० ॥ संजातेति ॥ संजातपरिशङ्काः किमिदं पातालं उतान्यन्मायामयमिति संदिहानाः । असंहृष्टाः सन्तः अभ्यपद्यन्नभ्यपद्यन्त । नानेति श्लोको बिलविशेषणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत इति ॥ कान्तारे दुर्गमार्गे वने कोविदः सम-

दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः ॥ अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशु-
स्ते महाबिलम् ॥ ८ ॥ ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणु-
भिः ॥ ९ ॥ ततस्तद्बिलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ॥ विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ॥ १० ॥ संजातप-
रिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः ॥ अभ्यपद्यन्नसंहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः ॥ ११ ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्ये-
न्द्रनिलयोपमम् ॥ दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ॥ १२ ॥ ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्पवनात्मजः ॥ अब्र-
वीद्वानरान्सर्वान्कान्तारवनकोविदः ॥ १३ ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ वयं सर्वे परि-
श्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १४ ॥ अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च
निष्पतन्ति स्म सर्वतः ॥ १५ ॥ नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः ॥ तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति
पादपाः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम् ॥ १७ ॥
निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः ॥ प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १८ ॥ ॥

र्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततः पर्वतकूटाभो हनुमान् पवनात्मज इति पाठः ॥ १३ ॥ गिरीति ॥ गिरिजालावृतान् देशान् दक्षिणां दिशम् । तादृशदेशरूपां दक्षिणां दिशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ नूनमिति । अस्तीति शेषः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ हनुमदुक्तप्रकारेण सर्वेप्युक्त्वा विविशुः । तिमिरावृतं ददृशुश्च । चन्द्रसूर्ये अचन्द्रसूर्यकिरणरहितम् ॥ १७ ॥ निशाम्येति ॥ तस्मान्निर्गच्छतः सिंहान् तांस्तान् नानाप्रकारान् मृगपक्षिणश्च ॥ १८ ॥

न तेषामिति ॥ वर्तते अयत्नपूर्वं प्रवर्तेत इत्यर्थः ॥ तेजः प्रभावः । तेजः प्रभावे दीप्तौ च इति विश्वः ॥ १९ ॥ ते प्रविष्टा इति ॥ प्रकाशं निस्तमस्कम् ॥ २० ॥ संग्रहणोक्तं प्रपञ्चयति—ततस्तास्मिन्नित्यादिना ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य अन्योन्यं हस्तावलम्बनं कृत्वा ॥२१॥

न तेषां सज्जते चक्षुर्न तेजो न पराक्रमः ॥ वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमासि वर्तते ॥ १९ ॥ ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुञ्जराः ॥ प्रकाशमभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ॥ २० ॥ ततस्तास्मिन् बिले दुर्गे नानापादपसंकुले ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् ॥ २१ ॥ ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः ॥ परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः ॥ २२ ॥ ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवङ्गमाः ॥ आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा ॥ २३ ॥ ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् ॥ ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ २४ ॥ सालांस्तालांश्च पुन्नागान्ककुभान्वञ्जुलान्धवान् ॥ चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ २५ ॥ स्तबकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा ॥ आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान् ॥ २६ ॥ तरुणादित्यसंकाशान्वैडूर्यकृतवेदिकान् ॥ विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ २७ ॥ नीलवैडूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः ॥ महद्भिः काञ्चनैः पद्मैर्वृता बालार्कसन्निभैः ॥ २८ ॥ जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः ॥ नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलावृताः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

त इति ॥ परिपेतुः जग्मुः । कंचित्कालमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २२ ॥ ते कृशा इति ॥ आलोकं प्रकाशम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आपीडैः शेखरैः लताभिश्च । उपशोभितानिति शेषः । हेमाभरणभूषितान् फलितहेमाभरणान् । पादपांश्च हिरण्मयान् रजतमयांश्च वृक्षान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ नीलवैडूर्येत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ उक्तविशेषणविशिष्टाः पद्मिनीः उक्तविशेषणयुक्ता नलिनीश्च ददृशुरित्यन्वयः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ २८ ॥ २९ ॥

काञ्चनानीत्यादि ॥ हैमराजतभौमानीति शेषः । गृहमुख्यविशेषणं वा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हैमराजतभौमानि हेमरजतमयभूप्रदेशानि ॥ ३० ॥ ॥३१॥३२॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि चेत्यतः परम् । महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च । दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ॥ कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् । तत्र तत्र च विन्यस्तान् दीप्तान् वैश्वानरप्रभान् ॥ ददृशुर्वानराः शुभ्रान्

काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ॥ ३० ॥ हैमराजतभौमानि वैडूर्यमणिमन्ति च ॥ ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ॥ ३१ ॥ पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ॥ काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः ॥ ३२ ॥ मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ॥ ३३ ॥ हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च संचयान् ॥ अगरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् ॥ ३४ ॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च ॥ ३५ ॥ दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ॥ कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥ ३६ ॥ तत्र तत्र च विन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् ॥ ददृशुर्वानराः शुभ्राञ्जातरूपस्य संचयान् ॥ ३७ ॥ तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तस्मिन्महाबलाः ॥ ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरतः ॥ ३८ ॥ तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताश्चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ॥ तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ ३९ ॥ विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वशः ॥ पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ४० ॥

जातरूपस्य संचयान् । इत्येष पाठक्रमः ॥ ३३ ॥ हैमेत्यादि ॥ शुभ्रान् निर्मलान् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तां दृष्ट्वेति ॥ व्यवातिष्ठन्त दूरे स्थिता इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ता इति पाठः ॥ ३९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वश इत्यतः परम् । प्रपच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलमित्यर्धं केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तेन विनापि कथासंगतेरविरोधः ॥ ४० ॥

पप्रच्छेत्यर्धस्य विवरणम् ततो हनुमानिति ॥ अस्मिन् सर्गे सार्धैकचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥

ततो हनूमान् गिरिसन्निकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ॥ पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि हेमानि वदस्व कस्य ॥ ४१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् ॥ अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः ॥ इमांस्त्वेवंविधान् भावान् विविधानद्भुतोपमान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः ॥ कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥ ५ ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ॥ पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः ॥ ६ ॥ इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ॥ काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ॥ ७ ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति सह कच्छपैः ॥ आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत्तपोबलम् ॥ ८ ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अथ स्वयंप्रभया ऋक्षबिलवृत्तान्तोक्तिरेकपञ्चाशे—इत्युक्त्वेत्यादि ॥ परिखिन्नाः अध्वश्रमखिन्नाः । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तत्वेपि पिपासैव प्रवेशहेतुरित्याशयेनोक्तं पिपासिता इति । भावान् पदार्थान् । प्रव्यथिताः किमिदमसुरादिमायेति संजातव्यथाः । नष्टचेतसः कर्तव्यबुद्धिरहिताः । मणिजालावृतानि रत्नमयजालकानि । जालकगवाक्षयोर्भेद उक्तः । आत्मानं त्वाम् । अनुभावं प्रभावम् । कस्य चैतत्तपोबलं तच्चेत्यर्थः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥

मयो नामेति ॥ मयो नाम त्रिपुराधिपतिः त्रिपुरे नष्टे स्वरक्षणार्थमिदं बिलं कृतवानिति मात्स्यपुराणे त्रिपुरदहनप्रस्तावेभिहितम्। मायया विचित्रशक्त्या। मायावी मायायुक्तः। दानवर्षभ इत्यनेन नायमसुरतक्षा मय इति सूचितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तमिति ॥ तं स्वपुत्रीं मन्दोदरीं रावणाय दत्तवन्तम्। एकान्ते हेमायां सक्तं विदित्वा ईशः त्रैलोक्याधिपतिः अशनिं वज्रं गृहीत्वा जघान ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ विक्रम्येति। गृह्य गृही-

मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः ॥ तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ॥ १० ॥ पुरा दान-
वमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ ११ ॥ स तु वर्षसहस्राणि
तपस्तप्त्वा महावने ॥ पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ १२ ॥ वनं विधाय बलवान्सर्वकामेश्वर-
स्तदा ॥ उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ॥ १३ ॥ तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥
विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ॥ १४ ॥ इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥ शाश्वताः काम-
भोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ॥ १५ ॥ दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥ इदं रक्षामि भवनं हेमा-
या वानरोत्तम ॥ १६ ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ॥ तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्त-
मम् ॥ १७ ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपश्यथ ॥ कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् ॥
॥ १८ ॥ इमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥
॥ १९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

त्वा ॥ १४ ॥ इदं चेति ॥ मयनाशानन्तरम् इदं वनं ब्रह्मणा हेमायै दत्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ममेति ॥ सेदानीं ब्रह्मसदनं गतेत्याशयेनाह—नृत्तेति ॥ १७ ॥ किमिति ॥ किं कार्यं किं प्रयोजनम्। कस्य हेतोः कस्मात् प्रयोजनात् ॥ १८ ॥ अस्मिन् सर्गे सार्धैकोनविंशतिश्लोकाः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

अथ हनुमता स्वागमनहेतुरुच्यते द्विपञ्चाशे—अथेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तस्या इति ॥ आर्जवेन अकपटेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीर इति॥ दक्षिणामाशां येन प्रस्थापिताः स राजास्तीति पूर्वेणान्वयः॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ वीरस्तस्य सखा राज्ञ इति पाठः। अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणाम् यमरक्षितामित्यस्य

अथ तानब्रवीत्सर्वान् विक्रान्तान्हरिपुङ्गवान् ॥ इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥ वानरा यदि वः खेदः प्रणष्टः फलभक्षणात् ॥ यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ २ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम्॥४॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ५ ॥ वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ॥ ६ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ॥ सहैभिर्वानरैर्घोरैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥ रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम्॥ सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः॥८॥ विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम् ॥ बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः॥९॥ विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः॥ नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १० ॥ चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो वयं बिलम् ॥ लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥ अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलविस्रवैः ॥ कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥ साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवङ्गमाः ॥ १२ ॥ तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ गच्छाम प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ॥ ॥ १३ ॥ ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम् ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १४ ॥ ॥

येन प्रस्थापिता वयमित्यनेन संबन्धः॥६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ विचित्येति॥ बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिता इति पाठः ॥९॥१०॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेषामिति ॥ अनुमानमुपागतम् । जलचरसत्त्वदर्शनेन जलबुद्धिर्जातेत्यर्थः । यद्वा तेषामपीति । भर्तृकार्यत्वरान्विताः सन्तो गच्छामः ।

बिलद्वारमिति शेषः । बिलं प्रविशाम इति अनुमानम् अङ्गीकरणम्॥१३॥१४॥एतदिति ॥ परिद्यूनाः परिक्षीणाः ॥१५॥१६॥१७॥ एवमिति ॥१८॥ स-
र्वेषामिति ॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः५२

एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥ त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ १५ ॥ आतिथ्यधर्म-
दत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ १६ ॥ यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ॥ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥ १७ ॥ एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ॥
प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ १८ ॥ सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् ॥ चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् ॥१॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि ॥ यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥ २ ॥ स च कालो ह्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ॥ सा त्वमस्माद्बिलाद्घोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः ॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयकर्शितान् ॥ ४ ॥ महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ॥ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिहवासिभिः ॥५॥ एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् ॥६॥
तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च ॥ सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥ ७ ॥ ॥

अथ बिलादुत्तीर्णानां वानराणां निर्वेदः त्रिपञ्चाशे–एवमुक्त इत्यादि ॥ १ ॥ शरणमित्यादि ॥ बिले च परिवर्ततामित्यनेन बहुकालं वानरैर्बिले स्थितमिति गम्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा। निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ इति पाठः ॥ १० ॥ तत इति ॥ विषमात् संकटप्रदेशात् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ धर्मचारिणी यान् बिलादुत्तारयामास तान् समाश्वास्य इदमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ११ ॥

निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ८ ॥ ततः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ॥ सहसापि दधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया ॥ ९ ॥ वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ १० ॥ ततस्तान्वानरान्सर्वांस्तापसी धर्मचारिणी ॥ निःसृतान् विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलताकुलः ॥ एष प्रस्रवणः शैलः सागरोयं महोदधिः ॥ १२ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ॥ इत्युक्ता तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ १३ ॥ ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिरावृतम् ॥ १४ ॥ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ॥ तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १५ ॥ विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे ॥ उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ १६ ॥ ततः पुष्पातिभाराग्रान् लताशतसमावृतान् ॥ द्रुमान्वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विन्ध्यस्येति ॥ पादे दक्षिणपार्श्वे। दक्षिणपश्चिमकोटावित्यर्थः। हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा इति भेषजकल्पोक्तिः ॥ १६ ॥ तत इति॥ पुष्पातिभाराग्रान् पुष्पैरतिभाराणि अग्राणि येषां तान्। वासन्तिकान् वसन्तफलिनश्चूतादीन्। ये वसन्ते फलन्ति ते शिशिरे पुष्प्यन्ति। भयशङ्किताः सुग्रीवाद्भयविषयशङ्कावन्तः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

त इति ॥ वसन्तम् अनुप्राप्तं प्रत्यासन्नम् । तदानीं हि शिशिरः । तथाहि । शरत्कालान्ते मार्गशीर्षे मासि सेनां सन्निधाप्य पौषमासमवधिं कृत्वा प्रस्थापितवान् स पौषो माघश्चातीतः । फाल्गुन एव प्रवृत्त इति । तेन वसन्तः प्रत्यासन्न एव न प्राप्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शासनादित्यादि ॥ वयमाश्वयुजे मासीति कालसंख्याव्यवस्थिताः कालसंख्यया नियमिताः । वयम् आश्वयुजे मासि हनुमच्चोदितेन सुग्रीवेण पञ्चदशरात्रसंख्यया नियम्य समाहूताः। ततो मार्गशीर्षे लक्ष्मणचोदितेन तन दशरात्रसंख्यया समाहूताः । ततः सीतान्वेषणे पौषमासमवधिं कृत्वा तेन प्रेषिताः । एवमाश्वयुजमासमारभ्य

ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्ध्वा परस्परम् ॥ नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ १८ ॥ ततस्तान्क-
पिवृद्धांस्तु शिष्टांश्चैव वनौकसः ॥ वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च ॥ १९ ॥ स तु सिंहवृषस्क-
न्धः पीनायतभुजः कपिः ॥ युवराजो महाप्राज्ञ आङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ शासनात्कपिराजस्य
वयं सर्वे विनिर्गताः ॥ मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किन्न बुध्यते ॥ २१ ॥ वयमाश्वयुजे मासि काल-
संख्याव्यवस्थिताः ॥ प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ २२ ॥ भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीति-
मार्गविशारदाः ॥ हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु ॥ २३ ॥ कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरु-
षाः ॥ मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः ॥ २४ ॥ इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ॥
हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

कालसंख्याव्यवस्थितानामस्माकं कालविस्मरणं न युक्तमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—आश्वयुजे मासि दशम्यामुत्थितायामितिवत्सामीपिकाधिकरणविवक्षया सप्तमी । तेन कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत । इत्युक्तकालातिक्रमणप्रयुक्तरामकोपदर्शनात् कार्तिकान्तो विवक्षितः । सोपि चातीतः स मार्गणावधिभूतमार्गशीर्षमासः । अपिचेत्याभ्यां पदाभ्यां तदनन्तरभूतौ पौषमाघौ समुच्चीयेते। अतश्च फाल्गुन एव प्राप्त इति भाव इत्याहुः । अत उत्तरं किं कार्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ भवन्त इति ॥ प्रत्ययं विश्वासम् । नीतिमार्गे विशारदाः प्रगल्भाः । निसृष्टाः दक्षा इति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तस्मिन्निति॥ प्रायाय अन्तगमनाय उपवेशनं शयनं प्रायोपवेशनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अप्रवृत्ताविति ॥ अप्रवृत्तौ अवार्तायाम्। प्रायोपविशनमिति वुणाभाव आर्षः ॥ २८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ध्रुवं नो हिंसिता राजा सर्वान् प्रतिगतानितः । वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः॥ इति पाठः ॥ २९॥

तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ॥ प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ २६ ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ॥ २७ ॥ अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ तस्मात्क्षममिहाद्यैव प्रायोपविशनं हि नः ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ ध्रुवं नो हिंसिता राजा सर्वान्प्रतिगतानितः॥ वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ॥ २९ ॥ न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः॥ नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३० ॥ स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ ३१ ॥ किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ ३३ ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः ॥ अदृष्टायां तु वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ॥ ३४ ॥ राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् ॥ न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ ३५ ॥ इहैव सीतामन्विष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा ॥ नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

त्वां यौवराज्ये कृतवान् सुग्रीवः कथं हिंस्यादित्यत्राह—न चाहमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किमिति ॥ मे जीवितान्तरे जीवितावधौ । व्यसनं पश्यद्भिः सुहृद्भिः किम् । सुहृदो मद्व्यसनप्रदर्शनेन क्लेशयित्वा मम किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इहैवेति ॥ सीतामन्विष्य तस्याः प्रवृत्तिं वृत्तान्तमुपलभ्य वीरं तं गच्छाम नोचेदिहैव यमक्षयं यमगृहं गमिष्यामः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ श्रुत्वेति ॥ अङ्गदस्याप्यनुकूलं तारस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः । विधानं कार्यम् । कर्मणि ल्युट् । असक्तम् अविलम्बम् । अस्मिन् सर्गे सार्धैकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥३९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥
अथ हनुमता अङ्गदमतभेदनपूर्वकमङ्गदस्य सुग्रीवसमीपगमनाय नियोजनं चतुःपञ्चाशे—तथेत्यादि ॥ राज्यं हृतं मेने । राज्यं कर्तुं सामर्थ्य

प्लवङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ॥ अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ ३७ ॥ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयकम् ॥ इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरान्न राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ॥ ३८ ॥ श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ॥ यथा न हिंस्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ ३९ ॥ इति किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥
तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ॥ अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥ १ ॥ बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ॥ चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनः सुतम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः ॥ शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ॥ शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥ ४ ॥ भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविदां वरम् ॥ अभिसंधातुमारेभे हनुमानङ्गदं ततः ॥५॥ ॥ ॥

मस्तीति मेन इत्यर्थः ॥ १ ॥ बुद्ध्या हीति ॥ अष्टाङ्गया । ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोपोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया । चतुर्बलसमन्वितं बाहुबलमनोबलोपायबलबन्धुबलयुक्तम् । चतुर्दशगुणम् । देशकालज्ञता दाढर्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता । सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जः संवृतमन्त्रता ॥ अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता । शरणागतवात्सल्यममर्षत्वमचापलम् ॥ इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणमित्यादि ॥ तारस्य शुश्रूषमाणम् । नटस्य शृणोतीतिवत्कारकशेषत्वात् षष्ठी । शुक्रस्येव पुरंदरमिति । पुरंदरशब्दसन्निधानादत्र शुक्रश-

न्द्रो बृहस्पतिपरः । यद्वा कस्यां चिदवस्थायां हितमुपदिशतः शुक्रस्य वचनं पुरंदरः श्रुतवानित्यवगम्यते । गुरोरिव पुरंदरमिति क्वचित्पाठः । अभिसंधातुम् अनुकूलयितुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स इति ॥ चतुर्णां सामादीनाम् । तृतीयं भेदम् । साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति यथाक्रमम् । इति क्रमनियमात् ॥ ६ ॥ तेष्विति ॥ कोपरूप उपायः कोपोपायः दण्डः तत्समन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वमिति ॥ पित्रा पितुः ॥ ८ ॥ नित्यमिति ॥ आज्ञाप्यं आज्ञापनम् । भावे कृत्यप्रत्ययः । पुत्रदारान् पुत्रदारैर्विरहिताः । त्वयेति कर्तरि तृतीया । अस्य आज्ञाप्यमित्यनेन संबन्धः ॥ ९ ॥ त्वामिति ॥ अयं

स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ॥ भेदयामास तान् सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥६॥ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् ॥ भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम् ॥ दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥ नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव ॥ नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारान् विना त्वया ॥ ९ ॥ त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ॥ यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १० ॥ न ह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ॥ दण्डेन वा त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः ॥ आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः ॥१२॥ यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम् ॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे ॥१३॥

जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च एते त्वां यथा नानुयुञ्जेयुः नानुवर्तेरन् । तथाहमपि नानुवर्ते हि । त इमे सर्वे सामादिभिः सुग्रीवादपकर्षितुं न शक्याः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ दण्डेन न त्वया शक्या इति पाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमिति ॥ बलीयसः प्रबलस्य दुर्बलेन समं विगृह्य आसनमप्यवस्थानमपि कर्तव्यमाहुः । नतु दुर्बलस्य बलीयसा । तस्मात् आत्मरक्षाकरः । स्वक्षेमकाम इति यावत् । दुर्बलः बलीयसा न विगृह्णीत विगृह्य नासीत ॥ १२ ॥ स्वतो बलाभावेपि दुर्गबलमस्तीत्याशङ्क्याह—यां चेति ॥ यामिमां गुहां धात्रीं रक्षकां मन्यसे । एतद्बिलमिति ताराच्छ्रुतम् । एतत् ऋक्ष-

बिलं विदारणे विषये लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यम्। अयत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वल्पमिति ॥ पुरा बिलवासिनं मयमुद्दिश्याशनिं वज्रं क्षिपते-
न्द्रेण स्वल्पं कृतं द्वारमात्रं कृतम्। लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैः पत्रपुटमिव भिन्द्याद्धि ॥ १४ ॥ लक्ष्मणस्येति ॥ तद्विधाः तादृशाः। अपरिच्छिन्नवैभ-
वा इति यावत्। गिरीणामपि दारणाः बिलस्य किमुतेति भावः ॥ १५ ॥ अवस्थान इति ॥ अवस्थाने बिले। यद्वा। विगृह्यावस्थाने आसिष्यसि स्था-

स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ॥ लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात्पत्त्रपुटं यथा ॥ १४ ॥ ल-
क्ष्मणस्य तु नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥ १५ ॥ अवस्था-
ने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ॥ तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥ स्मरन्तः पुत्रदारा-
णां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ॥ खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥ स त्वं हीनः सुहृ-
द्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ॥ तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥ न च जातु न हिंस्यु-
स्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः ॥ अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥ अस्माभिस्तु गतं सा-
र्धं विनीतवदुपस्थितम् ॥ आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥ धर्मकामः पितृव्यस्ते
प्रीतिकामो दृढव्रतः ॥ शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥ २१ ॥ प्रियकामश्च ते मातुस्तद-
र्थं चास्य जीवितम् ॥ तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद गम्यताम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे
चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यसि विगृह्यावस्थानं यदाध्यवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ न चेति ॥ लक्ष्मणसायकाः अपवृत्तं वृत्तहीनम्। स्वकार्याकरमित्यर्थः।
त्वां न हिंस्युरिति न। हिंस्युरेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अस्माभिरिति ॥ आनुपूर्व्यात् क्रमप्राप्तेः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-
रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

अथ हरीणां प्रायोपवेशः पञ्चपञ्चाशे—श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ स्थैर्यमिति ॥ स्थैर्यं स्थिरबुद्धिता । आत्ममनःशौचम् आत्मशुद्धिः मनसः शौचम् । अन्तःकरणशुद्धिश्चेत्यर्थः । धैर्यं गाम्भीर्यम् ॥ २ ॥ मनःशौचाभावमुपपादयति—भ्रातुरिति ॥ स कथं धर्मं जानीत इति वक्ष्यमाणमाकृष्यते । जीवत इत्यनेन भ्रातुर्मरणानन्तरं तद्भार्यापरिग्रहः कुलधर्म इत्यवगम्यते ॥ ३ ॥ आनृशंस्याभावमुपपादयति—युद्धायेति ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन । द्वारान्निर्गतस्य शत्रोः

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् ॥ विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् ॥ धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ॥ ३ ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥ सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः ॥ विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणस्य भयाद्येन नाधर्मभयभीरुणा ॥ आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि ॥ आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ॥ ७ ॥ राज्ये पुत्रः प्रतिष्ठाप्यः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥ कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥८॥ भिन्नमन्त्रोपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम् ॥ किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

युद्धाय वालिना नियुक्तेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आर्जवाभावमुपपादयति—सत्यादिति ॥ पाणिगृहीतः पाणौ गृहीतः ॥ ५ ॥ कथं तर्हि सेनामानीतवान् सुग्रीव इत्याशङ्क्याह—लक्ष्मणस्येति ॥ नाधर्मभयभीरुणा। भयशब्दोत्र भयहेतुपरः । अधर्मरूपभयहेतोर्भीरुणा न च । किंतु लक्ष्मणस्य भयात् । लक्ष्मणदण्डनिमित्तभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तव यौवराज्यस्थापनं किं विस्मृतोसीत्यत्राह—राज्य इति ॥ पुत्रः जनिष्यमाणः स्वपुत्रः ॥ ८ ॥ भिन्नेति ॥ भिन्नमन्त्रः प्रकाशितविगृह्यावस्थानमन्त्रः । अपराद्धः कृतापराधः । यद्वा पितृहिंसनेन संजातापराधः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

उपांश्विति ॥ उपांशुदण्डेन रहस्यदण्डरूपेण । उपपादयेत् प्रापयेत् ॥ १० ॥ बन्धनाद्वावसादान्म इति ॥ वेति प्रसिद्धौ । बन्धनरूपावसादात् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ अभिवादनेति ॥ राघवौ कुशलं वाच्यावित्यनुषङ्गः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ । अभिवादनपूर्वं तु

उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ॥ शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १० ॥ बन्धना-
द्वावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ अनुजानीत मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ॥ ११ ॥ अहं वः प्रतिजा-
नामि नागमिष्याम्यहं पुरीम् ॥ इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२॥ अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बल-
शालिनौ ॥ अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ॥ वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १३ ॥
आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ॥ मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ १४ ॥ प्रकृत्या प्रि-
यपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ॥ विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम्॥१५॥ एतावदुक्त्वा वच-
नं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ॥ विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १६ ॥ तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वा-
नरर्षभाः ॥ नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् ॥
परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ १८ ॥ मतं तद्वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः ॥ उपस्पृश्योदकं
तत्र प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ॥१९॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षम-
मिति स्म ह ॥ २० ॥ रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ॥ जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥ २१ ॥

राजा कुशलमेव च ॥ वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वर इति पाठक्रमः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रकृत्येति ॥ तपस्विनी शोचनीया ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्य संविशतस्तस्मिन् संविशति । संवेशः शयनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मतं तदिति ॥ तत्र विन्ध्ये । उदक्तीरं समुद्रस्योत्तरतीरम् । एतत् प्रायोपवेशनम् क्षममिति मत्वेति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ रामस्येत्यादि ॥ जनस्थानवधं जनस्थानस्थरक्षोवधम् । आगतं भयं प्रायोपवेशनरूपभयनिमित्तं च । वदतां

वदत्सु च स महीधरो भृशं सन्नादितनिर्दरान्तरो बभूवेत्युत्तरेणान्वयः । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रयोविंशतिश्लोकाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

अथ संपातिसंवादः षट्पञ्चाशे–उपविष्टा इत्यादि ॥ उपचक्रमे प्राप्तुमुपक्रान्तः ॥ १ ॥ संपातिरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ २ ॥ ३ ॥ विधिरिति ॥

हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं रणे ॥ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥ स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः ॥ बभूव सन्नादितनिर्दरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः॥२३॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ॥ हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहङ्गमः ॥ भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ २ ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ॥ उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ॥ यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥ परं पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ॥ उवाचेदं वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ॥ अङ्गदः परमायस्तो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

विधिः दैवम् । विधानेन योगक्षेमसंपादनेन । यथा यस्मात्कारणात् ॥ ४ ॥ परमिति ॥ पराणां वानराणां मध्ये मृतं मृतं परं वानरं भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वराणां श्रेष्ठानां वानराणां मध्ये परं वानरं मृतं मृतं मारयित्वा मारयित्वा भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेति संबन्धः । पूर्वत्र हरीणां भयमागतमिति वचनस्य परत्र पश्य सीतापदेशेनेत्याद्यङ्गदनिर्वेदवचनस्य च स्वयंमृतभक्षणे अनुपपन्नत्वान्मारयित्वा मारयित्वेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ तस्येति ॥ परमायस्तः परमोद्विग्न इत्यर्थः । अज्ञाता अचिन्तिता । स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः स्नेहकारुण्याभ्यां बद्धाः । अन्योन्यं

अन्योन्यं प्रत्येकम् प्रत्येकम् । परमां गतिम् । मुक्तिमित्यर्थः । रामलक्ष्मणयोरित्यादि ॥ रामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशपर्यन्तं यदस्ति तत्सर्वमिदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन कृतं इोति संबन्धः । इत्यङ्गदोब्रवीदिति संबन्धः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ इम देशमनुप्राप्तः इति सम्यक् ॥ ❋

पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥ रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न च वचः कृतम् ॥ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥ ८ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि तीर्यग्योनिगतान्यपि ॥ प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥ अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ॥ १० ॥ तेन तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ॥ प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ ११ ॥ राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः ॥ कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १२ ॥ स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३ ॥ जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥ हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥ रामलक्ष्मणयोर्वास अरण्ये सह सीतया ॥ राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधः ॥ १५ ॥ रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः ॥ कैकेय्या वरदानेन इदं हि विकृतं कृतम् ॥ १६ ॥ तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च समीक्ष्य वानरान् ॥ भृशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराट् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजीयम् ❋ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिरिति पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तदसुखमिति ॥ समीक्ष्य ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च वचनश्रवणं वानराणां दर्शनं च । अस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गसमाप्तिर्भवितुमर्हति ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तदसुखमिति ॥ श्रुत्वेति शेषः । स गृध्रराडिति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् । केषुचित्कोशेषु अस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गकरणं दृश्यते । केषुचित्सूर्यांशुदग्धप-

क्षत्वादिति श्लोकस्यानन्तरं दृश्यते। प्रायेण सर्गसमाप्तिद्योतकवृत्तभेदसद्भावात् तदसुखमिति श्लोकानन्तरं सर्गकरणमुपपन्नमिति प्रतीयते ॥ १७ ॥ तत्त्विति ॥ तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः। वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमित्यमरः॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अत्र कथमासीज्जनस्थाने युद्धं

तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम् ॥ अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ १८ ॥ को-
यं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतमस्य मे ॥ जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥ कथमा-
सीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः ॥ नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥ २० ॥ इच्छेयं गि-
रिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् ॥ यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥ २१ ॥ अतिदीर्घस्य का-
लस्य तुष्टोऽस्मि परिकीर्तनात् ॥ तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ २२ ॥ भ्रातुर्जटायुषस्तस्य
जनस्थाननिवासिनः ॥ तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ २३ ॥ यस्य रामः प्रियः पु-
त्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ॥ सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोम्युपसर्पितुम् ॥ २४ ॥ इच्छेयं पर्वतादस्मादवत-
र्तुमरिन्दमाः ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥

शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः ॥ श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १ ॥ ते प्रायमु-
पविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः ॥ चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ सर्वथा प्रायमासी-
नान्यदि नो भक्षयिष्यति ॥ कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

राक्षसगृध्रयोः। सखा दशरथः कथम्, इत्येवमनुवादात् पूर्वमिदमप्यङ्गदेनोक्तमिति ध्येयम्। अस्मिन्सर्गे पञ्चविंशतिश्लोकाः ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥ ॥ ॥ ॥

अथ संपातिप्रश्नोत्तरं सप्तपञ्चाशे—शोकादित्यादि ॥ कर्मणा हिंसाकर्मणा ॥ १ ॥ त इति ॥ रौद्राम् आत्मत्यागाध्यवसायरूपत्वेन क्रूराम् ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥बभूवेत्यादि ॥ आर्यः पितामहः । आत्मजौ औरसौ । ओघबलौ ओघसंख्याकपुरुषबलौ । ओघसंख्या च पूर्वोक्ता ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रामस्य
त्विति ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रमिति कथनात् मैत्रीप्रकारं तु न जानामीत्युक्तं भवति ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ रामस्येति ॥ मम भ्रातुः सखा दशरथः क-

एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ अवतार्य गिरेः शृङ्गाद्गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥४॥ बभूवर्क्षरजा नाम वानरेन्द्रः
प्रतापवान् ॥ ममार्यः पार्थिवः पक्षिन्धार्मिकस्तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥ सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलावुभौ ॥
लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥ राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो दाशरथिः श्री-
मान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥७॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रि-
तः ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ८ ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ॥ ददर्श सीतां
वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥ ९ ॥ रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ॥ परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन
हतो रणे ॥ १० ॥ एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ॥ संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥ ततो म-
म पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना ॥ चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ॥ १२ ॥ मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः
सचिवैः सह ॥१३॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानराधिपः ॥१४॥
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ १५ ॥ वैदेहीं नाधि-
गच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव ॥ ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ॥१६॥ अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धर्मिण्या
विवृतं बिलम् ॥ मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वताम् ॥ व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥१७॥

थमिति मैत्रीप्रकारे पृष्टे मित्रत्वमात्रं वदतोऽङ्गदस्य मैत्रीप्रकारं न जानामीति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ निहत्येति ॥ अभिषेचयत्
अभ्यषेचयत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ते वयमिति ॥ संस्थां व्यवस्थाम् ॥१८॥१९॥ इति श्रीगो०चिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः॥५७॥
अथ संपातिना सीतास्थानकथनमष्टपञ्चाशे— इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ यवीयानिति ॥ आख्यातभूते लोट् ॥२॥३॥ पुरेति ॥ परस्परवेगातिशयख्याप-

ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः॥ कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपास्महे ॥ १८॥ क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे॥ गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥१९॥ इति श्रीमत्कि०सप्तपञ्चाशः सर्गः॥५७॥

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः॥ सबाष्पो वानरान् गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥ यवीयान्मम स भ्राता जटायुर्नाम वानराः॥ यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २ ॥ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वन्तदपि मर्षये ॥ नहि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३ ॥ पुरा वृत्रवधे वृत्ते परस्परजयैषिणौ ॥ आदित्यमुपयातौ स्वौ ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥४॥ आवृत्याकाशमार्गे तु जवेन स्म गतौ भृशम् ॥ मध्यं प्राप्ते दिनकरे जटायुरवसीदति ॥५॥ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम्॥ पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलः॥ ॥ ६ ॥ निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः॥ अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७॥ जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ॥ युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८ ॥ जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ॥ आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥ अदीर्घदर्शनं तं वै रावणं राक्षसाधिपम् ॥ अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानाति शंस नः ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः ॥ आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नपरावित्यर्थः । आदित्यमुपयातौ सूर्यसमीपं गतौ स्वः ॥ ४ ॥ आवृत्येति ॥ आवृत्या मण्डलगत्या । स्मशब्दस्य अवसीदतीत्यनेन संबन्धः ॥ ५॥
तमिति ॥ छादयामास आच्छादयम् ॥ ६ ॥ ७॥ ८ ॥ ९ ॥ अदीर्घदर्शनमिति ॥ अदीर्घदर्शनम् आगाम्यनर्थानवेक्षकम् ॥ १० ॥ ११ ॥

॥१२॥जानामीति॥वारुणान् लोकान् अतलवितलादिलोकान् । त्रैविक्रमान् त्रिविक्रममितानुपरितनलोकानित्यर्थः। महासुरविमर्दान् देवासुरसंग्रामान्॥
❋ रामानुजीयम् ❋ त्रैविक्रमान् त्रिविक्रममितान्। गोबलीवर्दन्यायेन त्रिविक्रमशब्द उपरितनलोकमात्रवाची॥१३॥१४॥तरुणीत्यादि॥अपविध्यन्ती

निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं हीनवीर्यः प्लवङ्गमाः ॥ वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ जानामि वारुणान् लोकान् विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ॥ महासुरविमर्दान्वाप्यमृतस्य च मन्थनम् ॥ १३ ॥ रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ॥ जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम॥१४॥ तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधून्वती ॥ १६ ॥ सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् ॥ असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बुदे ॥ १७ ॥ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ॥ श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद् भ्राता वैश्रवणस्य च॥ अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥ इतो द्वीपः समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ॥ तस्मिन् लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥२०॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन महता सुसमावृता ॥ २१ ॥ तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥२२॥ जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ॥ लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः ॥ २३ ॥ संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम् ॥ आसाद्य दक्षिणं तीरं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥ २४ ॥ ॥

छेदयन्ती ॥१५॥१६॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ सूर्यप्रभेति ॥ तस्या उत्तमं कौशेयम् असिते राक्षसे शैलाग्रे सूर्यप्रभेव भाति । अम्बुद इवासिते राक्षसे विद्युद्यथा तथा भातीति योजना॥१७॥१८॥ पुत्र इति ॥ अध्यास्ते।"अधिशीङ्स्थासां कर्म"इति नगर्याः कर्मत्वम् ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

तत्रैवेति ॥ विक्रमध्वम् । “वेः पादविहरणे” इत्यात्मनेपदम् । ज्ञानेन दिव्यज्ञानेन ॥ २५ ॥ दूरस्थदर्शनं भवतः कुतो जातं तत्राह—आद्य इत्यादिना ॥ कुलिङ्गानां भूमिप्रत्यासन्नगगनचारिणाम् । धान्यजीविनः पक्षिविशेषाः कुलिङ्गाः । ये चान्ये धान्यजीविन इति वचनात् । बलिभोजानां काकानाम् ॥ २६ ॥ भासा इति ॥ भासाः जलवायसाः । भासस्तु जलवायस इति निघण्टुः । श्येनविशेषा इत्यप्याहुः ॥ २७ ॥ बलेत्यादि ॥ वैनतेयात् गरुडात् नः अस्माकं जन्म उत्पत्तिः । तेन तस्य या सप्तमी गतिः सैवास्माकमपीत्यर्थः । नन्वारण्यकाण्डे—द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडो-

तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥ २५ ॥ आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥ द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः ॥ २६ ॥ भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह ॥ श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ॥ २७ ॥ बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ॥ षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा ॥ वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २८ ॥ इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥ अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९ ॥ तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ॥ आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः ॥ ३० ॥ अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ॥ विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ॥ ३१ ॥ ॥

ऽरुण एव च । तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः ॥ इति वचनेन जटायुषोक्तेनेदं विरुद्धमिति चेत् न वैनतेयादित्यस्य विनतापुत्रादरुणादित्यर्थ इत्यदोषात् । वैनतेयगतिरित्यत्र वैनतेययोररुणगरुडयोर्गतिरित्यर्थः । अनेन दिव्यज्ञानहेतुर्जन्मोत्कर्ष उक्तः ॥ २८ ॥ न केवलं दिव्यज्ञानं दिव्यचक्षुरप्यस्तीत्याह—इहस्थ इति ॥ अपिशब्दो भिन्नक्रमः चक्षुरित्यनेन संबध्यते । सौवर्णमित्यनेन विशेषणेनातिदूरदर्शित्वमुक्तम् । आहारवीर्येण चक्षुष्याहारबलेनेत्यर्थः । निसर्गेण सौवर्णत्वनिबन्धनस्वभावेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ अस्माकमिति ॥ वृत्तिः भक्ष्यग्रहणम् । चरणयोधिनां कुक्कुटानाम् । पादमूले पादविकीर्णप्रदेशे । वृत्तिः जीवनम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गर्हितमिति ॥ येन पिशिताशिना गर्हितं कर्म सीतापहरणरूपं कृतम् । मे भ्रातुर्हेतोः प्रतीकार्यं तस्य वैरं कृतं प्रतिकृतं भवेत् । भवद्भिरिति शेषः । अयं श्लोकः चरणयोधिनामित्यनन्तरं निवेशनीय इत्याहुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गर्हितं तु कृतं कर्मेत्यस्य श्लोकस्य वृत्तिश्चरणयोधिनामित्यस्यानन्तरमवस्थाने कथायाः सुसंगतत्वात्तत्रैवायं द्रष्टव्यः ॥ ३२ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमाह—उपाय इति ॥ गमिष्यथेत्यत्र किष्किन्धामिति शेषः ॥ ३३ ॥ समुद्रमिति ॥ नेतुमिच्छामि मामिति शेषः । भवद्भिरिति करणे तृतीया ॥ ३४ ॥ तत इत्यादि ॥ तो-

गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिना॥प्रतीकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातुः कृतं भवेत् ॥ ३२ ॥ उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ॥ ३३ ॥ समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम् ॥ प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ ततो नीत्वा तु तं देशं तीरं नदनदीपतेः ॥ निर्दग्धपक्षं सम्पातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३५ ॥ पुनः प्रत्यानयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ॥ बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ॥ निशम्य मुदिता हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ॥ १ ॥ जाम्बवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवङ्गमैः ॥ भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥

रं देशम् । तीरप्रदेशमित्यर्थः । तं देशं संपात्यावस्थभूतं देशं पुनः प्रत्यानयित्वा प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् उपलभ्य ते वानराः हृष्टाः बभूवुः ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥

ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य पञ्च सर्गाः प्रक्षिप्ताः । सर्वकोशेष्वदर्शनात् तान् विनापि कथासंघट्टनात् पूर्वोक्तार्थविरोधस्फोरकत्वाच्च । तथापि ते व्याख्यास्यन्ते—तत इत्यादि ॥ हृष्टाः रोमाञ्चाञ्चिताः । बभूवुरिति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखा इत्यन्ताः पञ्च सर्गाः केषुचित् कोशेषु न दृश्यन्ते । केषुचित् दृश्यन्ते । तेषु पूर्वोक्तार्थविरोधः स्फुरति

तान् विनापि कथापि संगच्छते । तथापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन ते व्याख्यायन्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अथ जाम्बवान् लूनपक्षः कन्दरान्तर्गतः संपातिः दूरनिवृत्तं सीतापहरणादिकं केन प्रकारेणावगतवानिति मत्वा विशेषतोऽवगन्तुं पृच्छति—क्व सीतेत्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स हरीनिति ॥ सीताश्रुतिसमाहितान् सीतावृत्तान्तश्रवणेन समाहितान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स इति ॥ क्षुधार्तस्य मम । समीपमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥

क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ॥ तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥ को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ॥ स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४ ॥ स हरीन् प्रीतिसंयुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान् ॥ पुनराश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ॥ येन चापि ममाख्यातं यत्र वायतलोचना ॥ ६ ॥ अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ॥ चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७ ॥ तं मामेवं गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ॥ आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः ॥ मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९ ॥ स कदाचित् क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः ॥ गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १० ॥ स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः ॥ क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ ११ ॥ स मामाहारसंरोधात् पीडितं प्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः ॥ महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः ॥ १३ ॥ ततः सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ॥ पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १४ ॥ तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ॥ स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचयप्रभः ॥ १५ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ सोहमभ्यवहारार्थीति सम्यक् ॥ १६ ॥ १७ ॥ स यात इति ॥ सभाजितः पूजितः ॥ १८ ॥ दिष्ट्येति ॥ असौ सकलत्रः सरक्ष्यवर्गः अतः कथंचित् गतः । अतस्ते स्वस्त्यासीत् असंशयम् । इति मां महर्षयोऽब्रुवन्निति योजना ॥ १९ ॥ स चेति ॥ मे मया । प्रतिवेदि-

सोहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ॥ तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥ १६ ॥ न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते क्वचित् ॥ नीचेष्वपि जनः कश्चित् किमङ्ग बत मद्विधः ॥ १७ ॥ स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगतः ॥ अथाहं खचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १८ ॥ दिष्ट्या जीवसि तातेति ह्यब्रुवन्मां महर्षयः ॥ कथंचित् सकलत्रोसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥ एवमुक्तस्ततोहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ १९ ॥ स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ हरन्दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ॥ २० ॥ भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥ रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्द्धजाम् ॥ २१ ॥ एष कालात्ययस्तावदिति कालविदां वरः ॥ एतमर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥ अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचिदुपक्रमे ॥ २३ ॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना ॥ श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ॥ २४ ॥ वाङ्मतिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥ यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ २५ ॥ ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः ॥ प्रेषिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ २६ ॥ रामलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ २७ ॥ ॥ ॥

तः ज्ञातः । सुपार्श्ववचनमिदम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भ्रष्टाभरणकौशेयामिति पाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ एष इति ॥ कालात्ययः कालातिक्रमहेतुः । रावणदर्शनमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वागिति ॥ सर्वेषां वः युष्माकम् वाङ्मतिभ्यां प्रियं करिष्यामि हि । दाशरथेर्यत्कार्यं तन्ममैव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २८ ॥ तदिति ॥ कालसङ्गेन कालविलम्बेन ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः कृतोदकमित्यादि ॥ १ ॥ तमिति ॥ जनितप्रत्ययः जनितविश्वासो यथा भवति तथाऽब्रवीदिति योजना । वानरदर्शनरूपस्वकार्यतो

कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥ भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् ॥ २८ ॥ तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ॥ न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः ॥ उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥ तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् ॥ जनितप्रत्ययो हर्षात्सम्पातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम ॥ तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥ अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोस्मि पुरा वने ॥ सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव ॥ वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ॥ ५ ॥ ततस्तु सागराञ्शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च ॥ वनान्युदधिवेलां च समीक्ष्य मतिरागमत् ॥ ॥ ६ ॥ हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चयः ॥ ७ ॥ आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ॥ ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत् ॥ ८ ॥ ॥

जनितविश्वास इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्त्विति ॥ विह्वलन्निव मूर्छन्निव निश्चयः ॥ ५ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ ततस्तु सागरानित्यत्र सागरमित्यर्थः । विन्ध्यप्रदेशपतितस्य सकलसागरदर्शनस्य अनुपपन्नत्वात् । मतिः प्रत्यभिज्ञा ॥ ६ ॥ हृष्टेति ॥ अभूदिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥ आसीदिति ॥ भवत् अभवत् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

अष्टाविति ॥ वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सौम्येति ॥ विकल एव वैकल्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । तस्य भावो वैकल्यता । व्रणिता संजातव्रणा । ते नावगम्यत इत्यत्र त इति भिन्नं पदम् । हे सौम्य ते रोम्णां वै-

अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा विना ॥ वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९ ॥ अवतीर्य च विन्ध्या-
ग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः ॥ तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥ तमृषिं द्रष्टुकामोस्मि दुःखेनाभ्या-
गतो भृशम् ॥ जटायुषा मया चैव बहुशोधिगतो हि सः ॥ ११ ॥ तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धि-
नः ॥ वृक्षो वाऽपुष्पितः कश्चिदफलो वा न विद्यते ॥ १२ ॥ उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ द्रष्टु-
कामः प्रतीक्षेहं भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३ ॥ अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ॥ कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपा-
वृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥ तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नागाः सरीसृपाः ॥ परिवार्योपगच्छन्ति धातारं प्रा-
णिनो यथा ॥ १५ ॥ ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः ॥ प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥
॥ १६ ॥ ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां प्रीतः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः ॥ मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥ सौम्य
वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते ॥ अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव व्रणिता तव ॥ १८ ॥ गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे
मातरिश्वसमौ जवे ॥ गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठो हि त्वं तु संपाते जटायुरनुजस्त-
व ॥ मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २० ॥ किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ॥ दण्डो वायं
कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

कल्यतां दृष्ट्वा नावगम्यते । रोमविकलत्वहेतुः स्वरूपमिति शेषः । अग्निदग्धाविति । दृश्येते इति शेषः । व्रणितेत्यत्र दृश्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ततस्तदित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अहमिति ॥ पतितौ प्राप्तौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तीव्र इति ॥ मोहः चित्तविभ्रमः । मूर्छा इन्द्रियैः सह मनस उपप्लवः । तमः अज्ञानम् ॥ १० ॥ न दिगिति ॥ याम्येत्यादिकं दिगन्तराणामुपलक्षणम् । नियतो लोकः नियतसन्निवेशो लो-

ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम् ॥ आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तदा ॥ १ ॥ भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया व्याकुलेन्द्रियः ॥ परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥ अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्दर्पमोहितौ ॥ आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥ कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् ॥ रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४ ॥ अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले ॥ रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वादित्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुवः ॥ गायन्तीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमाश्रितौ ॥ आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसन्निभम् ॥ ७ ॥ उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ॥ आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान्नगः ॥ भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥ तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ॥ समाविशति मोहश्च तमो मूर्छा च दारुणा ॥ ॥ १० ॥ न दिग्विज्ञायते याम्या नाग्नेया न च वारुणी ॥ युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥ मनश्च मे हतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् ॥ यत्नेन महता ह्यस्मिन्पुनः संधाय चक्षुषि ॥ यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः ॥ १२ ॥ तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥ ॥

कः । युगान्ते अग्निना दग्धो हत इव । अदृश्यतेति शेषः ॥११॥ मनश्चेत्यादि ॥ संश्रयम् आश्रयभूतं चक्षुरिन्द्रियम् सन्निवर्त्य स्वेन विप्रयुज्य भूयो भृशं हतं मे मनः महता यत्नेन अस्मिन् चक्षुषि पुनः संधाय महता यत्नेन भूयो रविः समवलोकित इति संबन्धः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ मनश्च मे

ह्रतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् । यत्नेन महता ह्यस्मिन् पुनः सन्धाय चक्षुषि ॥ यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः इति पाठः ॥ १२ ॥१३॥
जटायुरिति ॥ निपपात महीम् । महीं प्रति निपपातेत्यर्थः । पतन्तं दृष्ट्वा अहमाकाशात् पूर्वाधिष्ठिताकाशप्रदेशात् आत्मानं तूर्णं मुक्तवान् । ज-
टायुषो रक्षणार्थं तदुपरि सत्वरमागच्छमित्यर्थः ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यामिति ॥ प्रमादात्सूर्यो धक्ष्यतीति बुद्ध्यवधानाभावात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः ॥ तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यां च मया
गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यते ॥ प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥ १५ ॥ आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुष-
म् ॥ अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १६ ॥ राज्येन हीनो भ्राता च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ॥ सर्वथा म-
र्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्गिरेः ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् ॥ अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पक्षौ च ते प्रपक्षौ च
पुनरन्यौ भविष्यतः ॥ प्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च बलं च ते ॥ २ ॥ पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यति मया श्रुत-
म् ॥ दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ तस्य पुत्रो
महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥ अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति ॥ अस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा
सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति ॥ राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥
सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली ॥ न भोक्ष्यति महाभागा दुःखे मग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥
एवमुक्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अरण्यमिति ॥ अस्मिन्नर्थे अरण्यगमने ॥ ५ ॥ ६ ॥ सा चेति ॥ काम्यन्त इति कामैः अपेक्ष-
णीयैः । प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

परमान्नमिति ॥ ज्ञात्वा । अनशनामिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ त्वयापीति ॥ नृपपुत्रयोः तत्प्रयोजनं त्वयापि कार्यं कर्तव्यम् । ब्राह्मणादीनां च कार्यमिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धा-

परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ॥ यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥ तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९ ॥ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥ देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥ १० ॥ एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः प्लवङ्गमाः ॥ आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम ॥ ११ ॥ सर्वथा हि न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ॥ देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥ नोत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ॥ इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥ त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ॥ ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविदां वरः ॥ मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः ॥ अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥ अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् ॥ देशकालप्रतीक्षोस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

काण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥

एतैरित्यादि ॥ १ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैरिति पाठः ॥ २ ॥ अद्य त्विति ॥ पूर्वं निशाकरमुनिप्रयाणानन्तरम् अष्टौ वर्षसहस्राणि व्यतीतानीत्युक्तवान् । अतः साग्रं वर्षशतं गतमित्येतदष्टवर्षसहस्रोपलक्षणम् ॥ ३ ॥ ॥

महाप्रस्थानमिति ॥ वितर्कैः विविधविचारैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ बुद्ध्यता च मया वीर्यमिति पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ स दृ-

महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ॥ मां निर्दहति सन्तापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४ ॥ उत्थितां
मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ॥ बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणाय तु ॥ सा मेपनयते दुःखं दीप्ते-
वाग्निशिखा तमः ॥ ५ ॥ बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्रा-
ता मैथिली कथम् ॥ ६ ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकृतौ ॥ न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणो-
त्पादितं प्रियम् ॥ ७ ॥ तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संपातेर्वानरैः सह ॥ उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ॥ ८ ॥
स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ऋषेर्निशाकरस्यैव
प्रभावादमितात्मनः ॥ आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ॥ १० ॥ यौवने वर्तमानस्य ममा-
सीद्यः पराक्रमः ॥ तमेवाद्यानुगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११ ॥ सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमि-
ष्यथ ॥ पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा स हरीन्सर्वान्संपातिः पतगोत्त-
मः ॥ उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः खगमो गतिम् ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः ॥ ब-
भूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥ अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ॥ अ-
भिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्कि० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ष्ट्वेति ॥ अरुणच्छदैः अरुणबहिष्पत्रैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथेति ॥ अभिजिदभिमुखाः अभिजिन्मुहूर्तप्रतीक्षकाः ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥

एवं प्रक्षिप्ताः पञ्च सर्गाः गताः। एवं कृतोदकं संपातिं स्वस्थानमानीय प्रकृतकार्याय वानरा गता इत्याह—आख्याता इति ॥ समुत्पत्य हर्षेण तत्र लङ्घनं कृत्वा। संगम्य पुनरन्योन्यं समेत्य विनेदुः ॥ १ ॥ संपातेरिति ॥ हरयः संपातेर्वचनं श्रुत्वा सीतादर्शनकाङ्क्षिणः सन्तः रावणक्षयं रावणनिलयभूतं लङ्काद्वीपमुद्दिश्य सागरं तन्मार्गभूतं सागरम् आजग्मुरिति संबन्धः ॥ २ ॥ अभिक्रम्येति ॥ प्रतिबिम्बमिव प्रतिनिधिमिव । इदं त-

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवङ्गमाः ॥ संगम्य प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः॥१॥संपातेर्वचनं श्रु-
त्वा हरयो रावणक्षयम् ॥ हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥२॥ अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीम-
विक्रमाः ॥ कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दि-
शम् ॥३॥ सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥४॥ सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले ॥ व्यत्यस्तैः
सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ५ ॥ प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ॥ क्वचित्पर्वतमात्रैश्च
जलराशिभिरावृतम् ॥ ६ ॥ संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः ॥ रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्ज-
राः ॥ ७ ॥ आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ॥ विषेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ८ ॥
विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ॥ आश्वासयामास हरीन् भयार्तान्हरिसत्तमः ॥ ९ ॥ ता-
न् विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् ॥ उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १० ॥ न विषादे
मनः कार्यं विषादो दोषवत्तमः ॥ विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

टविशेषणम् । सर्वलोकस्थसमस्तवस्तुसंपूर्णमित्यर्थः । प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात्॥ इत्यमरः ॥ ३ ॥ दक्षिणस्येति ॥ सन्निवेशं स्थानम् ॥ ४ ॥ सत्त्वैरित्यादि ॥ विषादेन विषादकारणेन। विषादोऽयं प्रसहते अभिभवति । न सिद्ध्यतीत्यनन्तरम् इतिकरणं बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पुनरेवेत्यादि ॥ सङ्गः प्रतिहतिः । ब्रुवध्वमित्यार्षो निर्देशः ॥

विषादोयं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते ॥ तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १२ ॥ तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह ॥ हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ १३ ॥ सा वानरा-
णां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ॥ वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १४ ॥ कोऽन्यस्तां वा-
नरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ॥ अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १५ ॥ ततस्तान्हरिवृ-
द्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः ॥ अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १६ ॥ क इदानीं महातेजा
लङ्घयिष्यति सागरम् ॥ कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् ॥ १७ ॥ को वीरो योजनशतं ल-
ङ्घयेच्च प्लवङ्गमाः ॥ इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोक्षयेत्को महाभयात् ॥ १८ ॥ कस्य प्रभावाद्दारांश्च पुत्रां-
श्चैव गृहाणि च ॥ इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १९ ॥ कस्य प्रसादाद्रामं च ल-
क्ष्मणं च महाबलम् ॥ अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् ॥ २० ॥ यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने
हरिः ॥ स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ २१ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित् किंचिदब्रवी-
त् ॥ स्तिमितेवाभवत्सर्वा तत्र सा हरिवाहिनी ॥ २२ ॥ पुनरेवाङ्गदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः ॥ सर्वे बलवतां
श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ॥ २३ ॥ व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ न हि वो गमने सङ्गः
कदाचित्कस्यचित्क्वचित् ॥ ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः ॥ २४ ॥ इति श्री० चतुःषष्टि०सर्गः ॥ ६४ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥

ततोङ्गदवच इत्यादि ॥ गतौ गमनविषये । यद्यपि गजादयोपि शतयोजनलङ्घने शक्ताः । भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च । पातालस्यापि मध्ये वा न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ इति सुग्रीवसंनिधौ वानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः ख्यापितत्वात् । नहि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्क्वचिदिति पूर्वमङ्गदोक्तेश्च । तथापि रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणादिकं दुष्करमन्येनेति तत्साधकहनुमत्प्रोत्साहनाय तथोक्तवन्त इति ध्येयम् ॥ ❀ रा-

ततोङ्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवांस्तथा ॥ २ ॥ आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम् ॥ गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥ ३ ॥ गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः ॥ चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ वानरस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः ॥ योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥ ६ ॥ मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७ ॥ ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ॥ गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८ ॥ सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान्कपिसत्तमान् ॥ अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगेश्वराः ॥ ९ ॥ तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च ॥ ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः ॥ ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म साम्प्रतम् ॥ ११ ॥ ॥

मानुजीयम् ❀ स्वं स्वं गतौ समुत्साहमिति पाठः । सुषेणो जाम्बवांस्तथेति पाठः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह । इति पाठः ॥ ४ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः । इति पाठः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सुषेणस्तु कपिस्तत्र प्रोक्तवान् कपिसत्तमः । इति पाठः ॥ ९ ॥ तेषामिति ॥ तेषां कथयतां तेषु कथयत्सु सत्सु ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ न खल्वित्यादि ॥ त्रयाणां विक्रमाणां समाहारः त्रिविक्रमम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्रिविक्रममात्रान् विक्रमान्वीक्षितुमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ज्ञायत इति ॥ हर्यृक्षसत्तमेति । ऋक्षत्वं वानरावान्तरजातिः । अतः सुग्रीवादेः ऋक्षराजत्वमिति ॥

किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ॥ यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥ साम्प्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत ॥ नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ तांस्तु सर्वान्हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवान्पुनरब्रवीत् ॥ १३ ॥ न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ मया महाबलेश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमम् ॥ स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः ॥ १५ ॥ यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परैः ॥ सम्प्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम् ॥ १६ ॥ नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ॥ १७॥ अनुमान्य महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ॥ अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ॥ १८ ॥ निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चिता ॥ तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्वाक्यकोविदः ॥ १९ ॥ ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥ २० ॥ कामं शतं सहस्रं वा नह्येष विधिरुच्यते ॥ योजनानां भवान् शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥२१॥ न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥ भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२ ॥ भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥ तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥२३॥

॥ २० ॥ काममिति ॥ भवान् योजनानां शतं सहस्रं वा गन्तुं प्रतिनिवर्तितुं च कामं शक्तः । एष विधिः भृत्यैः स्वामिप्रस्थापनं नोच्यते न विधीयते ॥ २१ ॥ तदेव विवृणोति—नहीति ॥ २२ ॥ भवानिति ॥ कलत्रं रक्षणीयं वस्तु ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्मात् कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः इति पाठः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ गुणाः पुष्पफलोदया इति सम्यक् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कोपे च हरिरीश्वरः

अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम ॥ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ॥ मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलोदयाः ॥ २४ ॥ तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम ॥ २५ ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ २६ ॥ भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ॥ २७ ॥ प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ॥ यदि नाहं गमिष्यामि नान्ये वानरपुङ्गवाः ॥ २८ ॥ पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥ न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ॥ २९ ॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् ॥ न हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥ ३० ॥ अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥ तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥ ३१ ॥ तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ॥ सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ॥ अस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहीयते ॥ एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३३ ॥ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ॥ संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३४ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

इति सम्यक् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ तत इति ॥ प्रतीतं प्रख्यातम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमिति पाठः । प्रतीतं प्रख्यातम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥

अनेकेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिन इति ॥ अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य । नकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पक्षयोरिति ॥ अत्र समानपदमध्याहार्यम् । विक्रमादिकं तेन गरुत्मता समानम् । नावहीयते न न्यूनं भवति । तेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ६ ॥ बलमिति ॥ विशिष्टं श्रेष्ठम् ॥ ७ ॥

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ॥ जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ वीर वानरलो-
कस्य सर्वशास्त्रविशारद ॥ तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन् किं न जल्पसि ॥ २ ॥ हनुमन् हरिराजस्य सु-
ग्रीवस्य समो ह्यसि ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ॥
गरुत्मानिति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥ बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ॥ भुजगानुद्ध-
रन्पक्षी महावेगो महायशाः ॥ ५ ॥ पक्षयोर्यद्बलं तस्य तावद्भुजबलं तव ॥ विक्रमश्चापि वेगश्च न ते
तेनावहीयते ॥ ६ ॥ बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुङ्गव ॥ विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥
॥ ७ ॥ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला ॥ अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥
विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी ॥ ९ ॥ दुहिता वान-
रेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित् कामरूपिणी ॥ १० ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा
रूपयौवनशालिनी ॥ विचित्रमाल्याभरणा महार्हक्षौमवासिनी ॥ अचरत् पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसन्निभे ॥
॥ ११ ॥ तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् ॥ स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोपहरच्छनैः ॥ १२ ॥
स ददर्श ततस्तस्यावृत्तावूरू सुसंहतौ ॥ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३ ॥ ॥

अप्सरेति निर्देश आर्षः ॥ ८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी । दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ इति पाठक्रमः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्या इति ॥ रक्तदशं रक्ताग्रम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ स तामिति ॥ तां गतात्मा तद्गतचित्तः । तां पर्यष्वजतेति संबन्धः ॥१५॥१६॥ न त्वामिति ॥ न हिंसामि पातिव्रत्यान्न प्रच्यावयामि॥१७॥ न केवलं पातिव्रत्यभङ्गाभावः श्रेयोपि भविष्यतीत्याह—वीर्यवानिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भविष्यति मया सम इत्यतः परम् । एवमुक्ता । गुहायाम् । अभ्युत्थितम् । फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमिति पाठक्रमः । गुहायां मन्दरगुहायाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शतानीति ॥ शतानि त्रीण्येतदनेकशतयोजनानामुपलक्षणम् । बहुयोजनसाहस्रं क्रामत्येष इत्युत्तरकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते । इत्यतः परं ततस्त्वाम् । त्रैलोक्ये । संभ्रान्ताश्च । प्रसादयन्ति । प्रसादिते च अशस्त्रवध्यताम् । वज्रस्य च । सहस्रनेत्रः । स्वच्छन्दतश्च । सत्त्वं केसरिणः । मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः। इत्येष पाठक्रमः । अन्यस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥२३॥२४॥

तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ॥ दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥१४॥ स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ॥ मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम्॥१५॥ सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥ अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥१६॥ न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत्ते सुभगे भयम् ॥ मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनीम् ॥१७॥ वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥ लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः ॥१८॥ एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ॥ गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभम् ॥ १९ ॥ अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने॥फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युद्गतो दिवम्॥२०॥शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे॥ तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥ २१ ॥ तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे ॥ क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ॥ २२ ॥ तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ॥ ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते ॥ ॥ २३ ॥ ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्ये भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २४ ॥ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ त्रिविक्रम इति ॥ पृथिवीत्यनेनाण्डकटाहमध्य उक्तः । तस्याः त्रिःसप्तकृत्वः क्रमणं मध्यप्रदेशे । यद्वा

संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षोभिते सति ॥ प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २५ ॥ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २६ ॥ वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ॥ सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २७ ॥ स्वच्छन्दतश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो ॥ स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २८ ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥ त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥२९॥ वयमद्य गतप्राणा भवान्नस्त्रातु साम्प्रतम् ॥ दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः पक्षिराज इवापरः ॥ ३० ॥ त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३१ ॥ तथा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ॥ निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो महद्बलम् ॥ ३२ ॥ स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ॥ साम्प्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३३ ॥ तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि ॥ त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामेयं सर्ववानरवाहिनी ॥ ३४ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् ॥ परा हि सर्वभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ॥ ३५ ॥ विषण्णा हरयः सर्वे हनूमन् किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीन् विक्रमानिव ॥ ३६ ॥ ततस्तु वै जाम्बवता प्रचोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ॥ प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥ ३७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

यावती महाबलिभूमिः तावती पृथिवी अत्र विवक्षिता । तस्याः प्रदक्षिणं तद्बाहिःप्रदेशेन संगच्छते । यद्वा क्रमणानन्तरं जाम्बवान् विजयघोषणार्थं पृथिवीमात्रप्रदक्षिणं कृतवानिति प्रसिद्धिः । अन्यत्सर्वमतिरोहितार्थम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀

चकार रूपं महदात्मनस्तदा। इति पाठः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका० षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥
तं दृष्ट्वेत्यादि ॥ जृम्भमाणं वर्धमानम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते। वीर्येण। सहसा। विनेदुः। प्रहृष्टाः। त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः॥इति पाठक्रमः। एषां श्लोकानां केषुचित्कोशेषु भ्रंशो लेखकप्रमादकृतः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अशो-

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ॥ वीर्येणापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥ सहसा
शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ॥ विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनुमन्तं महाबलम् ॥ २ ॥ प्रहृष्टा विस्मि-
ताश्चैव वीक्षन्ते स्म समन्ततः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ संस्तूयमानो ह-
नुमान्व्यवर्धत महाबलः ॥ समाविध्य च लांगूलं हर्षाच्च बलमेयिवान् ॥ ४ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धै-
र्वानरपुङ्गवैः ॥ तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥ यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्व-
रे ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ॥ ६ ॥ अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः ॥
अम्बरीषमिवादीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ अभिवाद्य हरी-
न्वृद्धान्हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अरुजत्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ॥ बलवानप्रमेयश्च वायुराका-
शगोचरः॥९॥तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः॥मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवने नास्ति मत्समः॥१०॥

भतेति ॥ आदीप्तमम्बरीषमिव स्थितं जृम्भमाणस्य तस्य मुखं विधूमः पावक इव अशोभत। अम्बरीषं भ्राष्ट्रम्। क्लीबेम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना इत्यमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अरुजदित्यादि ॥ अनिलः गमनशीलः। "अन प्राणने" इत्यस्मादौणादिक इलप्रत्ययः। शीघ्रवेगस्य शीघ्राः वैनतेयादयः तेषां वेग इव वेगो यस्य सः तस्य। तत्साम्यमसहमानस्ततोप्याधिक्यमाह—शीघ्रगस्येति। यद्वा शीघ्रवेगस्य अत एव शीघ्रगस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥

उत्सहेयमिति ॥ विस्तीर्णमिति मेरुविशेषणम् । वानरसेनाभयनिवृत्त्यर्थं स्वोत्कर्षमपि स्वयं निवेदयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पन्नगेति ॥ पन्नगाशनं स्वोचिताहारलाभाय निरवधिकत्वरासंपन्नम् । यद्वा आहारग्रहणत्वरया सर्वेषां भयावहं पतन्तं नतु वर्तमानम् । आकाशे स्वोचितक्षेत्रे । पक्षिसेवित इति स्वपरिकरसंपत्तिरुच्यते । वैनतेयं विनतापुत्रम् । अनेन कौमारावस्थायां बलवेगोत्कर्षः सूच्यते । अहं तस्यापि प्राणदातुः पुत्रः । परिगन्तुं परितो गन्तुं प्रदक्षिणीकर्तुम् । सहस्रशः एकयत्नेन सहस्रशः परिगन्तुं शक्तः । आजानसिद्धसामर्थ्योऽस्मि ॥ १४ ॥ उदया-

उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११ ॥ बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे ॥ समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् ॥ १२ ॥ ममोरुजङ्घवेगेन भविष्यति समुत्थितः ॥ समुच्छ्रितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥ पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते ॥ वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ १४ ॥ उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे ॥ १५ ॥ ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे ॥ प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७ ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवङ्गमाः ॥ हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

दिति ॥ उदयात् प्रस्थितम् उदयगिरेर्निर्गच्छन्तम् आदित्यं स्वस्थानात् प्राप्य तेन सह गन्तुं प्रारभ्य ततः पूर्वमेवास्तगिरिमासाद्यानस्तमितं ज्वलन्तं रश्मिमालिनमादित्यमभिगन्तुं प्रत्युद्गन्तुं समुत्सहे । ज्वलन्तमित्यनेन मध्याह्न एवाभिगमनं सूच्यते ॥ १५ ॥ तत इति ॥ ततः सूर्यप्रत्युद्गमनानन्तरम् । भूमिमसंस्पृश्य कुत्राप्यविश्रम्य भीमेन महता प्रवेगेन प्रारब्धवेगेनैव पुनरागन्तुं पुनरप्येकवारं सूर्यमभिगन्तुमुत्सहे इत्यर्थः । शतयोजनस्थां लङ्कां गन्तुं किमुतेति भावः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमिति ॥ आकाशगोचरान् ग्रहनक्षत्रादीन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥

लतानामिति ॥ पुष्पमिति जात्येकवचनम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विविधमिति वैविध्याभिधानात् । अनुयास्यन्ति पुष्पाणीति शेषः ॥ १९ ॥ भवि-

लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥ अनुयास्यन्ति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥१९॥ भविष्यति हि मे प-
न्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे ॥ चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव वा ॥ २० ॥ द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि
वानराः ॥ महामेघप्रतीकाशं मां च द्रक्ष्यथ वानराः ॥ २१ ॥ दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् ॥ विध-
मिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान् ॥ सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥ वैनतेयस्य सा
शक्तिर्मम या मारुतस्य वा ॥ २३ ॥ ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाजवम् ॥ न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्र-
जेत् ॥ २४ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् ॥ सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २५ ॥ भवि-
ष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरे ॥ विष्णोर्विक्रममाणस्य पुरा त्रीन् विक्रमानिव ॥ २६ ॥ बुद्ध्या चाहं प्रप-
श्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ॥ अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः ॥ २७ ॥ मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य स-
मो जवे ॥ अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २८ ॥ वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ॥ विक्र-
म्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥ २९ ॥ लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्ज-
न्तममितौजसम् ॥ ३० ॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम्॥
॥ ३१ ॥ उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्हरिसत्तमम् ॥ वीरकेसरिणः पुत्र हनुमन्मारुतात्मज ॥३२॥ ज्ञातीनां विपुलः
शोकस्त्वया तात विनाशितः ॥ तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

ष्यतीति ॥ स्वातेः पन्थाः परिपूर्णताराच्छायापथः ॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥ वैनतेयस्येति ॥ मम या शक्तिः सा मारुतस्य वैनतेयस्य वेति संबन्धः ॥२३॥
❀ रामानुजीयम् ❀ सुपर्णराजानमित्यत्र टजभावः छान्दसः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥

॥ ३४ ॥ स्थास्याम इति ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन । तथा सन्वराः स्मेत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स्थास्यामश्चैकपादेन । त्वद्गतानि । ततस्तु । नेयं मम । इति पाठक्रमः । अनयोर्मध्ये स वेगवानिति श्लोकः सर्गकरणं च लेखकप्रमादकृतम् ॥ ३५ ॥ नेयमित्यादि ॥ शिलासंकटशालि-

मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ॥ ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥ गुरूणां च प्रसादेन प्लवस्व त्वं महार्णवम् ॥ ३४ ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ॥ ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ ३५ ॥ नेयं मम मही वेगं लङ्घने धारयिष्यति ॥ एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥ शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ॥ ३६ ॥ एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् ॥ नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिःष्यन्दशोभिषु ॥ ३७ ॥ एतानि मम निष्पेषं पादयोः प्लवतां वराः ॥ प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ३८ ॥ ततस्तं मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ॥ आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ३९ ॥ वृतं नानाविधैर्वृक्षैर्मृगसेवितशाद्वलम् ॥ लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४० ॥ सिंहशार्दूलचरितं मत्तमातङ्गसेवितम् ॥ मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४१ ॥ महद्भिरुच्छ्रितं शृङ्गैर्महेन्द्रं स महाबलः ॥ विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ४२ ॥ ॥

नः शिलातुङ्गप्रदेशभूयिष्ठस्य । संकटो दन्तुरे तुङ्गे विपद्रोगविशेषयोरिति विश्वः ॥ ३६ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहमित्यतः परम् । नानाद्रुमविकीर्णेषु । एतानि मम । प्लवतो धारयिष्यन्ति । ततस्तम् । इति पाठक्रमः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वृतमित्यादि ॥ सलिलोत्पीडैः सलिलप्रवाहैः संकुलम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ नित्यपुष्पफलद्रुममिति पाठः । सलिलोत्पीडसंकुलमिति सम्यक् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वित्रस्तमृगमातङ्ग इत्यादि ॥ पानसंसर्गकर्कशैः पानसंसर्गदृढैः । कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढमित्यमरः । पानप्रवृत्तौ दृढाभिनिवेशैरित्यर्थः । उद्वातः समूहः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ऋषिभिरिति ॥ सार्थहीनः । अभूदिति शेषः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ त्यज्यमानः शिलोच्चयः इति पाठः ॥४९॥ स इति ॥ वेगसमाहितात्मा वेगविषये समर्पितमनाः । मनः समाधाय मनः समाहितं कृत्वा॥५०॥इति श्रीगोविन्दराजविर-

पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मनः ॥ रराज सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४३ ॥ मुमोच सलिलोत्पीडान् विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ ४४ ॥ वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ नागगन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ॥ ४५ ॥ उत्पतद्भिश्च विहगैर्विद्याधरगणैरपि ॥ त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ॥ ४६॥ चलशृङ्गशिलोद्वातस्तदाभूत्स महागिरिः ॥ निःश्वसद्भिस्तदार्तैस्तु भुजङ्गैरर्धनिःसृतैः ॥ ४७ ॥ सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४८ ॥ ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ॥ सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः॥४९॥ स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहन्ता॥मनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी॥५०॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

चिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ इत्थं शठारिगुरुवर्यपदारविन्दसेवारसाधिगतसर्वरहस्यबोधः । गोविन्दराजविबुधः प्रमुदे बुधानां कैष्किन्धकाण्डविषयां विततान टीकाम् ॥ १ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ इति श्रीरामानुजीये किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

॥ ❋ ॥ समाप्तं चैनत् व्याख्यात्रयोपेतं किष्किन्धाकाण्डम् ॥ ❋ ॥

इदं किष्किन्धाकाण्डं कल्याणस्थ-स्वकीय "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये श्रीकृष्णदासात्मज-गङ्गाविष्णुना मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥ ॥ शके १८१६ संवत १९५१

इति सटीकात्रये वाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डम्

॥इति सटीकान्वयश्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डम्॥

॥ अथ सटीकात्रयश्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डम् ॥

सुंदरकांडम्
हनुमान
जानकी

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ तत्त्वज्ञानसमुच्चयो घनदयासारस्य सारो महान्निष्कर्षः कमलानिवासचरणद्वन्द्वानुरागस्मृतेः ॥ अक्लेशः परिपाक एष जगतामक्षय्यपुण्यावलेरस्माकं निधिरक्षयो विजयते श्रीमान् शठारिर्गुरुः ॥ १ ॥ श्रीरामायणभूषायै प्रवृत्तो रामभक्तितः ॥ व्याख्यां सुन्दरकाण्डस्य तिलकं कलयाम्यहम् ॥ उक्तं परत्वासाधारणं समस्तकल्याणगुणाकरत्वं किष्किन्धाकाण्डे । अत्र सर्वसंहर्तृत्वमुच्यते वक्ष्यति हि तत् ब्रह्मा स्वयंभूरित्यादिना । यद्वा पूर्वस्मिन्काण्डे सर्वथा मित्रसंरक्षणं कार्यमित्युक्तम् । अत्र दूतेन पतिव्रतया चैवं वर्तितव्यमित्यर्थः प्रतिपाद्यते । यद्वा पूर्वत्र सर्वरक्षणप्रवृत्तस्य विष्णोराचार्यरूपपुरुषकारलाभ उक्तः।अधुना आचार्यकृत्यमुच्यते। तत्र प्रथमे सर्गे शिक्षणीयशिष्यान्वेषणमुपपाद्यते। तत इत्यादि। ततः जाम्बवत्प्रोत्साहनानन्तरं चारणाः सञ्चारिणो देवगायकाः तैराचरिते पथि आकाशे रावणनीतायास्सीतायाः पदं स्थानमन्वेष्टुमियेष शत्रुकर्शनः तदन्वेषणविरोधिनिरसनसमर्थः । यद्वा चारणाचरिते पथि गत्वा सीतायाः पदमन्वेष्टुमियेष । यद्वा यथापाङ्क्तमेवान्वयः आकाशेऽपि पदन्यासान्वेषणसमर्थोऽयमिति बुद्धिचातुर्यातिशय उच्यते अनेन शिष्यस्थानान्वेषणपरगुरुस्वरूपमुच्यते ततः मुद्राप्रदानपूर्वकभगवदनुज्ञालाभानन्तरं शत्रुक-

ततो रावणनीतायास्सीतायाश्शत्रुकर्शनः ॥ इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

र्शनः । गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ इत्युक्तरीत्या अज्ञाननिवर्तनशीलो गुरुः चारयन्ति आचारयन्ति धर्मानिति चारणाः पूर्वाचार्याः तैराचरिते पथि । महाजनो येन गतस्स पन्थाः।इत्युक्तसदाचारे स्थित इति शेषः । रावयति असत्प्रलापान्कारयतीति रावणः अविवेकः तेन नीतायाः स्ववशं प्रापितायाः सीतायाः अनादिभगवत्परतन्त्रचेतनस्य सीताशब्देनायोनिजत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गेन पारतन्त्र्योक्तेश्च स्त्रीप्रायमितरत्सर्वमिति ह्युक्तम् पदं स्थानं संसारमण्डलमन्वेष्टुं सात्त्विकसंभाषणादिचिह्नं वा। तथोक्तम् विष्णोः कटाक्षश्चाद्वेष आभिमुख्यं च सात्त्विकैः । संभाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्राप्तिहेतव इति ॥ यद्वा पदं व्यवसायमन्वेष्टुं कस्य चेतनस्य भगवत्प्राप्तावध्यवसाय इत्यन्वेष्टुम् इयेष । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः । अत्रैकादशसहस्रश्लोका गताः । द्वादशसहस्रस्यादिमोयं श्लोकः अत्र गायत्र्याः द्वादशमक्षरं प्रयुक्तम् तदवलोकनीयं विद्वद्भिः ❀ रामानुजीयम् ❀ श्रीमत्सुन्दरकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते । पूर्वस्मिन्काण्डे मनसा गमनं कृतमित्युक्तम् इदानीं कायेनापि गमनं कर्तुमैच्छदित्याशयेनाह तत इत्यादि । अत्र गन्तुमिति पदमध्याहर्तव्यम् । शत्रुकर्शनो हनुमान् रावणनी-

तायाः सीतायाः पदं निवासस्थानम् अन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि वर्त्मनि गन्तुमियेषेति योजना ॥ १ ॥ दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं यथा भवति तथा दुष्करं चिकीर्षन् समुदग्रशिरोग्रीवः समुन्नतशिरोग्रीवः गवां पतिः वृषभः ❀ रामानुजीयम् ❀ दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वान्निष्क्रान्तं प्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथेति । शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं वैडूर्यवर्णतया ❀ रामानुजीयम् ❀ अथेति । वैडूर्यवर्णेषु हरितत्वसंवलितशौक्ल्यविशिष्टतया वैडूर्यवर्णत्वं शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं शैत्यमार्दवादिना॥३॥ द्विजानिति । केसरीव बभाविति शेषः ❀ रामानुजीयम ❀ द्विजानिति । केसरीव विचचारेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ नीलेति । अत्र यच्छब्दोध्याहार्यः यदेवंविधं तलं तत्र तिष्ठन्नित्यन्वयः । पत्रवर्णैः

दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः ॥ समुदग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाऽऽबभौ ॥ २॥ अथ वैडूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ॥ धीरस्सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥ द्विजान्वित्रासयन् धीमानुरसा पादपान् हरन् ॥ मृगांश्च सुबहून्निघ्नन् प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥ नीललोहितमाञ्जिष्ठपत्रवर्णैस्सितासितैः ॥ स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिस्समलंकृतम् ॥ ५ ॥ कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः ॥ यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैश्च पन्नगैः ॥ ६ ॥ स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते ॥ तिष्ठन्कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥ स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे ॥ भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ॥ ८ ॥ अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन् पवनायात्मयोनये ॥ ततोभिववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥

पत्रश्यामैः । पलाशो हरितो हरिदिति हलायुधः । सितासितैः कल्माषैः स्वभावविहितैः स्वतःसिद्धैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स सूर्यायेति । स्वयंभुवे चतुर्मुखाय भूतेभ्यः देवयोनिभ्यः ॥ ८ ॥ अञ्जलिमिति । आत्मयोनये स्वकारणभूताय दक्षिणः समर्थः हनुमान् प्राङ्मुखः सन् आत्मयोनये पवनाय अञ्जलिं कृत्वा ततो दक्षिणां दिशं गन्तुं ववृध इत्यन्वयः । हिः पादपूरणे । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन्निति पाठस्त्वयुक्तः शतृप्रत्ययेन प्राङ्मुखविशिष्टाञ्जलिकरणदक्षिणदिग्गमनोद्योगयोरेककालिकत्वप्रतीत्या विरोधात् नहि प्राङ्मुखस्यैव सतो दक्षिणदिग्गमनोद्योगो युज्यते ॥ ९ ॥

प्लवङ्गेति। रामवृद्ध्यर्थं रामप्रयोजनार्थम् ॥ १० ॥ निष्प्रमाणेति। निष्प्रमाणशरीरः निर्मर्यादशरीरः बाहुभ्यामित्युक्तिर्वानरस्य चतुर्भिः संचारात ॥ ११ ॥ स चचालेति। चापीत्येकमव्ययमप्यर्थकम्। अशातयत् अगच्छत् स्वार्थे णिच् ❀ रामानुजीयम् ❀ स चचालेति। अशातयत् अपातयदित्यर्थः। अत्राप्यचलः कर्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तेनेति। पुष्पौघेणेत्यत्र कुमतिश्चेति णत्वं पुष्पमयो यथा पुष्पमय इव

प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः ॥ ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरस्सन् लिलङ्घयिषुरर्णवम् ॥ बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११ ॥ स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः ॥ तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥ तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना ॥ सर्वतः संवृतश्शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥ तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानस्स पर्वतः ॥ सलिलं संप्रसुस्राव मदं मत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥ पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥ मुमोच च शिलाश्शैलो विशालास्समनश्शिलाः ॥ मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६ ॥ गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ॥ गुहाविष्टानि भूतानि विनेदुर्विकृतैस्स्वरैः ॥ ॥ १७ ॥ स महासत्त्वसन्नादश्शैलपीडानिमित्तजः ॥ पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥ शिरोभिः पृथुभिस्सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ॥ वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैश्शिलाः ॥ १९ ॥ तास्तदा सविषदंष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः ॥ जज्वलुः पावकोद्दीप्ता बिभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ पीड्यमान इति। रीतीः रेखाः काञ्चनाञ्जनरजतगर्भासु शिलासु विदीर्यमाणासु दृश्यमानास्तास्ता भेदधारा इत्यर्थः ॥ १५ ॥ मुमोचेति। समनःशीलाः धातुविशेषसहिताः मध्यमेनार्चिषा मध्यमया ज्वालया पार्श्वज्वाला हि न धूमनिर्वर्तिका ॥ १६ ॥ गिरिणेति। विकृतैः विकृतिमद्भिः दैन्यव्यञ्जकैरित्यर्थः ॥ १७ ॥ स इति। सत्त्वसन्नादः भूतसन्नादः ॥ १८ ॥ शिरोभिरिति। स्वस्तिकं नाम फणोपरि दृश्यमानार्धचन्द्रकं ददंशुरिति दंशनं कोपव्यापारः ॥ १९ ॥ ता इति। बिभिदुः भिन्नाः ॥ २० ॥

यानीति । अत्र तानीत्यध्याहार्यं शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥ भिद्यत इत्यर्धमेकम् । उत्पेतुरित्यनुषज्यते ॥ २२ ॥ त्रस्ता इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आसवभाजनं मद्यपात्रं पात्राणि भोजनपात्राणि आर्षभाणि चर्माणि ऋषभचर्मपिनद्धानि खेटकानि त्सरुः मुष्टिबन्धनम् ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ कृतेति । कृतकण्ठगुणाः कृतकण्ठस्रजः क्षीबाः मत्ताः रक्ताक्षाः मधुपानात्पुष्कराक्षाः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ हारेति । पारिहार्यं वलयं तस्थुः तस्थुश्च ॥ २६ ॥ दर्शयन्त इति । दर्शयन्तः प्रयोजयन्तः महाविद्याम् अणिमाद्यष्टमहासिद्धिम् विद्याधरमहर्षयः विद्याधराः महर्षय

यानि चौषधजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते ॥ विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुश्शमितुं विषम् ॥ २१ ॥ भिद्यतेयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ २२ ॥ त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैस्सह ॥ पानभूमिगतं हित्वा हैममासवभाजनम् ॥ पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥ लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान् मांसानि विविधानि च ॥ आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥ कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः ॥ विस्मितास्सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैस्सह ॥ २६ ॥ दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः ॥ सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेम्बरे ॥ २८ ॥ एष पर्वतसंकाशो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ तितीर्षति महावेगस्समुद्रं मकरालयम् ॥ २९ ॥ रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् ॥ समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ ३० ॥

इवेत्युपमितसमासः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इत्यनुशासनात् । विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । विद्याधरा महर्षयश्चेति द्वन्द्वसमासो न युक्तः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपरितनश्लोके विद्याधराणामेवोपादानात् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुरिति । सा पुनरत्राकाशस्थितिः शुश्रुवुः विद्याधरा इति शेषः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपसंहारात् ॥ २८ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ एष इति । तितीर्षति महावेगमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ समुद्रं तितीर्षतीत्युक्तम् । तस्य प्रयोजनकथनायोक्तमनुवदति रामार्थमिति ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आनुपूर्व्येणेति। आनुपूर्व्येण वृत्तं क्रमेण वृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लङ्घनोद्योगकालिकावस्थां वर्णयति बाहू इत्यादिना । बाहू संस्तम्भयामास निश्चलीचकार कट्यां ससाद शरीरं संचुकोचेत्यर्थः । चरणौ संचुकोच च ❋ रामानुजीयम् ❋ बाहू इति। संस्तम्भयामास पर्वतोपरि दृढविन्यासेन निष्पन्दीचकार कट्यां ससाद कटिप्रदेशे कृशो बभूव चरणौ संचुकोच संकोचयामास च ॥ ३५॥ संहृत्येति। संहृत्य संकोच्य ❋ रामानुजीयम् ❋ संहृत्येति। वीर्यवान् वीर्यमाविवेशेत्यभिधानात् पूर्वं विद्यमानमेव वीर्यं विशेषतोधिष्ठितवानित्यवगम्यते । तेजःस-

इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् ॥ तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१ ॥ दुधुवे च सरोमाणि चकम्पे चाचलोपमः ॥ ननाद सुमहानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२ ॥ आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् ॥ उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३ ॥ तस्य लाङ्गूलमाविद्धमात्तवेगस्य पृष्ठतः ॥ ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३४ ॥ बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ ॥ ससाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३५ ॥ संहृत्य च भुजौ श्रीमान् तथैव च शिरोधराम् ॥ तेजस्सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३६ ॥ मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः ॥ रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३७ ॥ पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ॥ निकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ॥ वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ यथा राघवनिर्मुक्तश्शरश्श्वसनविक्रमः ॥ गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३९ ॥ नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ॥ अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ४० ॥

त्त्वयोरप्येवं द्रष्टव्यम् । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं सत्त्वं बलं वीर्यम् आकाशाद्यभिनिष्क्रमणसामर्थ्यम् ॥ ३६ ॥ मार्गमिति । प्राणान् उच्छ्वासरूपान् प्राणनिरोधो व्योमोत्पतनार्थम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ यथेति । राघवशरदृष्टान्तेन स्वस्याविलम्बत्वाप्रतिहतत्वामोघत्वादिकं सूचितवान् ॥ ३९ ॥ नहीति । हिशब्दः पादपूरणे ॥ ४० ॥

यदीति । अकृतश्रमः अप्राप्तश्रमः । राक्षसराजानमित्यत्र टजभाव आर्षः । आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ समुत्पततीति । तस्मिन् हनुमति वेगात्समुत्पतति सति नगरोहिणः शैलरुहा वृक्षाः विटपान् संहृत्य आदाय समुत्पेतुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ संग्रहेणोक्तं विवृणोति स मत्तेत्यादिना । कोयष्टिभकः कोयष्टिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तमिति । तमूरुवेगेति पाठः । ऊरुवेगेन उन्मथिताः साला:

यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृतश्रमः ॥ बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ ४१ ॥ सर्वथा कृतकार्योहमेष्यामि सह सीतया ॥ आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमान् वानरान्वानरोत्तमः ॥ ४३ ॥ उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ॥ सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४ ॥ समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात्ते नगरोहिणः ॥ संहृत्य विटपान् सर्वान् समुत्पेतुस्समन्ततः ॥ ४५ ॥ स मत्तकोयष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः ॥ उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम विमलेम्बरे ॥ ४६ ॥ ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ॥ प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४७ ॥ तमूरुवेगोन्मथितास्सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ॥ अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४८ ॥ सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ॥ हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ सारवन्तोथ ये वृक्षा न्यमज्जन् लवणाम्भसि ॥ भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५० ॥ स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिस्साङ्कुरकोरकैः ॥ शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५१ ॥

सालवृक्षाः अन्ये नगोत्तमाः अन्ये वृक्षश्रेष्ठाः । सैन्याः सेनायां समवेताः पुरुषाः । सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च त इत्यमरः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सारवन्त इति । सारवन्तः स्थिरांशवन्तः । सारो बले स्थिरांशेचेत्यमरः ॥ ५० ॥ स नानाकुसुमैरिति । मेघसंकाशः स कपिरित्यन्वयः । खद्योतैः रात्राविति शेषः ॥ ५१ ॥

विमुक्ता इति ॥ अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । स्थितवन्त इत्यर्थः । निवृत्ताः बन्धूननुगम्य निवृत्ताः सुहृत्पक्षे सलिल इति सामीप्ये सप्तमी । उदकान्तात् स्निग्धो बन्धुमनुव्रजेदित्युक्तेः ❀ रामानुजीयम् ❀ विमुक्ता इति । तस्य वेगेन विमुक्ताः दूरगमनहेतुभूतवेगेन हेतुना विमुक्ताः गतसंबन्धाः अवशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । पुष्पाणि मुक्त्वा सलिले अवशीर्यन्तेत्यनेन प्रस्थितेभ्यः सुहृद्भ्यो निवृत्तानामश्रुमोक्षणपूर्वकं शोकसागरे निमग्नानां सुहृदां समाधिर्ध्वन्यते ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनेति ॥ लघुत्वेनोपपन्नं लघुत्वेन युक्तम् ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमन्तमनुद्रुताः सारवन्तो वृक्षाः प्रथमं सागरे पतिताः अल्पसारास्ततोप्यधिकं गत्वा जले विशीर्णा इत्युक्त्वा पुष्पा-

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ॥ अवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत ॥ द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३ ॥ ताराशतमिवाकाशं प्रबभौ च महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः ॥ बभौ मेघ इवाकाशे विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५५ ॥ तस्य वेगसमाधूतैःपुष्पैस्तोयमदृश्यत ॥ ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५६ ॥ तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ ॥ पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ५७ ॥ पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् ॥ पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५८ ॥

ण्यप्यतिलघुत्ववत्तया महद्दूरं गत्वा पतितानीत्याह लघुत्वेनेति ॥ ५३ ॥ तारेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ताराचितमिव आकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणेति ॥ अनुबद्धेन व्याप्तेन ॥ ५५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति । बाह्वोः पञ्चशाखत्वात् पञ्चास्यपन्नगदृष्टान्तः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पिबन्निवेति ॥ अर्णवं पिबन्निव आकाशं पिपासुरिवेत्याभ्यामस्य महानुद्योगस्सूच्यते । लङ्घनवेगेन सहसा क्षीयमाणे सागरविस्तारे स पीयमान इव भवति एवमम्बरं च । ततोतिवेगेन गच्छन् स महार्णवं पिबन्निव बभौ तथा आकाशमपीत्याहुः ❀ रामानुजीयम् ❀ पिबन्निवेति । सागरप्रत्यासन्नप्रदेशगमनवेलायां महोदधिं पिबन्निव बभौ तदुपरि गमनावस्थायामाकाशं पिपासुरिव ददृशे ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ पिङ्गे इति ॥ पिङ्गे पिङ्गलवर्णे पिङ्गाक्षाणां वानराणां मुख्यस्य परिमण्डले मण्डलाकारे । चन्द्रसूर्याविव्यभूतोपमा ॥ ६० ॥ मुखमिति ॥ तत्सूर्यमण्डलं सन्ध्यासूर्यमण्डलम् ॥ ६१ ॥ लाङ्गूलमिति ॥ समाविद्धम् उन्नतीकृतम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ स्फिग्देशेनेति ॥ स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६४ ॥ तस्येति ॥ गर्जति अगर्जत् ॥ ६५ ॥ खे यथेति ॥ सानुबन्धा सपुच्छा । उल्का हि पुच्छयुक्ता निपतति ❋ रामानुजीयम्

तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः ॥ नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५९ ॥ पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले ॥ चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६० ॥ मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ ॥ सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६१ ॥ लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते ॥ अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ६२ ॥ लाङ्गूलचक्रेण महान् शुक्लदंष्ट्रोनिलात्मजः ॥ व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६३ ॥ स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः ॥ महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६४ ॥ तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम् ॥ कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६५ ॥ खे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिःसृता ॥ दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६६ ॥ पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः ॥ प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बध्यमानया ॥ ६७ ॥ उपरिष्टाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया ॥ सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६८ ॥

खे यथेति । उल्कापातोपमया रावणस्य भाव्यशुभं सूच्यते ॥ ६६ ॥ पतदिति ॥ पतंगः सूर्यः व्यायतो दीर्घः । प्रवृद्ध इव दीर्घ इव कक्ष्यायां बध्यमानायां हि मातङ्गो दीर्घो भवति ❋ रामानुजीयम् ❋ पतदिति । पतत्पतङ्गसंकाशः गच्छत्सूर्यसदृशः व्यायतः कपिः बध्यमानया कक्ष्यया प्रवृद्धः दीर्घभूतो मातङ्ग इव शुशुभ इति योजना । कक्ष्या इभमध्यबन्धनम् । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धन इत्यमरः ॥ ६७ ॥ उपरिष्टादिति ॥ नौर्जलावगाढेनाधोभागेन व्योमावगाढेन चोर्ध्वभागेन गच्छति । अयं च उपरिगतशरीरेणाधोजलावगाढच्छा-

यथा चैकाकारस्सन् मारुतपूरितकटा नौरिवासीत् ॥ ६८ ॥ यं यमिति ॥ सोन्माद इव समुद्धर्ष इव समुद्धतजल इत्यर्थः ❀ रामानुजीयम् ❀ यमिति । सोन्माद इव अपस्मारीव भ्रमणफेनजलोद्गमनक्रोशनादिमत्त्वादियमुपमा ॥ ६९ ॥ सागरस्येति ॥ शैलवर्ष्मणां शैलतुल्यानाम् । वर्ष्मदेहप्रमाणयोरिति सज्जनः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सागरस्येति । ऊर्मिजालानामित्यत्र न लोकाव्ययेति षष्ठ्यानिषेधेपि ऋषिप्रयोगात् साधुत्वम् । उरसा उरश्शब्देन उरोवेगजनितो वायुर्लक्ष्यते ॥ ७० ॥ ७१ ॥ विकर्षन्निति ॥ विकिरन्निव विभजन्निव रोदसी द्यावापृथिव्यौ

यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ॥ स स तस्योरुवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ६९ ॥ सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणाम् ॥ अभिघ्नंस्तु माहवेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ७० ॥ कपिवातश्च बलवान् मेघवातश्च निःसृतः ॥ सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥ ७१ ॥ विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि ॥ पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७२ ॥ मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स महार्णवे ॥ अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान् गणयन्निव ॥ ७३ ॥ तस्य वेगसमुद्धूतं जलं सजलदं तदा ॥ अम्बरस्थं विबभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७४ ॥ तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा ॥ वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७५ ॥ प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजंगास्सागरालयाः ॥ व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्ण इति मेनिरे ॥ ७६ ॥ दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ छाया वानरसिंहस्य जले चारुतराभवत् ॥ ७७ ॥

॥ ७२ ॥ मेर्विति ॥ अतिक्रामत् अत्यक्रामत् ॥ ७३ ॥ तस्येति ॥ तस्य हनुमतः वेगेन ऊरुवातेन समुद्धूतं समुत्थापितं सजलदं जलं जलदो जलं चोद्धूतमित्यर्थः ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति । तस्य वेगसमुद्धूतमिति पाठः । जलं सजलदमित्यनेन समुद्धूतं जलं मेघमण्डलपर्यन्तमभूदित्यवगम्यते ॥ ७४ ॥ तिमीति ॥ तिमयो महामत्स्याः नक्राः ग्राहाः झषाः मकराः विवृताः जलविभेदेन प्रकाशिताः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ दशयोजनविस्तीर्णेति ॥ ननु त्रिंशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेपि लङ्काप्राप्तिः स्यात् मैनाकसंवादसुरसासंवादादिकं च विरुद्धचेत । नहि बिम्बादधिकपरिमाणत्वं

प्रतिबिम्बस्य संभवतीति न शङ्कनीयं छायाशब्दो हि नात्र प्रतिबिम्बपरः किन्त्वनातपपरः । प्रातरेव हि समुद्रतरणमुक्तम् तदा तस्य छाया समुद्रे तथाप्रमाणा दृश्यतैव ॥ ७७ ॥ श्वेताभ्रेति ॥ अभ्रघनः अभ्रमूर्तिः ❀ रामानुजीयम् ❀ श्वेतेति । श्वेताभ्रघनराजीव । अत्र श्वेतशब्देन स्वच्छतोच्यते घनशब्देन सान्द्रता । घनं निरन्तरं सान्द्रमित्यमरः । निर्मलाभ्रसान्द्रपङ्क्तिरिवेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ येनेति ॥ द्रोणी कटाहः ॥ ८० ॥ आपात

श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी ॥ तस्य सा शुशुभे छाया वितता लवणाम्भसि ॥ ७८ ॥ शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ॥ वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७९ ॥ येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः ॥ तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ८० ॥ आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् ॥ हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ८१ ॥ पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च ॥ कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८२ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८३ ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवङ्गं त्वरितं तदा ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८४ ॥ ततापन हितं सूर्यः प्लवन्तं वानरोत्तमम् ॥ सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८५ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा ॥ जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम् ॥ ८६ ॥ नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विबुधाः खगाः ॥ प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८७ ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति ॥ इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८८ ॥

इति ॥ आपाते मार्गे ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ततापेति ॥ रामकार्यं सीतान्वेषणं तदेवार्थः प्रयोजनं तस्य सिद्धये लाभाय तद्धेतुभूतहनुमच्छ्रमनिवर्तनायेत्यर्थः ❀ रामानुजीयम् ❀ ततापेति । सिषेव इत्यनेन पुत्रत्वेपि रामकार्यप्रवृत्तत्वात् पूज्यतैव द्योत्यते ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ नागा इति ॥ रक्षांसि दिक्पालकरक्षस्सम्बन्धीनि ॥ ८७ ॥ तस्मिन्निति ॥ मानार्थी बहुमानार्थी । स्वयं सागरत्वादिति भावः ॥ ८८ ॥

साहाय्यमिति ॥ सर्ववाच्यः सर्वप्रकारेण निन्द्यः विवक्षतां वक्तुमिच्छताम् ❋ रामानुजीयम् ❋ साहाय्यमिति । विवक्षतां वक्तुमिच्छतां वागिन्द्रियवतामित्यर्थः । सर्ववाच्यो भविष्यामि सर्वनिन्दावाग्विषयो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अहमिति । नावसीदितुमर्हतीति पाठः ॥ ९० ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तथेति । शेषं मार्गशेषम् ॥ ९१ ॥ इतीति ॥ हिरण्यनाभं हिरण्यशृङ्गं नाभिशब्दो ह्यध्यक्षवाची शृङ्गं च पर्वतस्याध्यक्षमेव । नाभिरध्यक्षकस्तूर्योरिति दर्पः ॥ ९२ ॥ त्वमिति ॥ परिघः अर्गलम् । परिघो मुद्गलेऽर्गल इति दर्पः ॥ ९३ ॥ परिघत्वमेवाह त्वमे-

साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः ॥ करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८९ ॥
अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः ॥ इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥ ९० ॥ तथा मया
विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ॥ शेषं च मयि विश्रान्तस्सुखेनातिपतिष्यति ॥ ९१ ॥ इति कृत्वा
मतिं साध्वीं समुद्रच्छन्नमम्भसि ॥ हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९२ ॥ त्वमिहासुरसङ्घा-
नां पातालतलवासिनाम् ॥ देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठ परिघस्सन्निवेशितः ॥ ९३ ॥ त्वमेषां जातवीर्याणां
पुनरेवोत्पतिष्यताम् ॥ पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९४ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते
शैल वर्धितुम् ॥ तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९५ ॥ स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्ये-
ति वीर्यवान् ॥ हनूमान् रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥ ९६ ॥ अस्य साह्यं मया कार्यमि-
क्ष्वाकुकुलवर्तिनः ॥ मम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥ ९७ ॥

पामिति ॥ ९४ ॥ तिर्यगिति ॥ शक्तिः अस्तीति शेषः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अस्येति ॥ इक्ष्वाकोः कुले वंशे वर्तते शुश्रूषत इति इक्ष्वाकुकुलवर्ती तस्य पूज्यतमास्तव मत्सम्बन्धादिति भावः । यद्वा त्वदुपकारकवायुपुत्रमुद्दिश्य ❋ रामानुजीयम् ❋ अस्येति । साहाय्यं सहायकर्म सहकारित्वमिति यावत् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । मम इक्ष्वाकवः पूज्या हि मद्वृद्धिहेतुत्वात् । तव परं पूज्यतमाः सगरविवृद्धमदन्तःप्रवेशसुखावस्थानादिफलभोक्तृत्वादिति भावः ॥ ९७ ॥

कुर्वीति ॥ कार्यं प्रयोजनं विश्रान्त्यादि कर्तव्यं कार्यमकृतं सतां मन्युं कोपम् उदीरयेत् प्रेरयेत् उत्पादयेत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ चामीकरेति ॥ चामीकरमहानाभ स्वर्णमयमहाशृङ्ग ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्येति ॥ काकुत्स्थस्यानृशंस्यं रामस्य सीताविषयां दयाम् ॥ १०१ ॥ हिरण्यनाभ इति ॥ निशम्य वचनमिति शेषः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ शातकुम्भेति । शातकुम्भनिभैः स्वर्णसदृशैः आदित्योदयसंकाशैः आदित्योदयतुल्यै-

कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत् ॥ कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत् ॥ ९८ ॥
सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि ॥ अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वर ॥ ९९ ॥ चामीकर-
महानाभ देवगन्धर्वसेवित ॥ हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततश्शेषं गमिष्यति ॥ (स एष कपिशार्दूल-
स्त्वामुपर्येति वीर्यवान्) ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्यानृशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम् ॥ श्रमं च प्लवगेन्द्र-
स्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ १०१ ॥ हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः ॥ उत्पपात जला-
त्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः ॥ १०२ ॥ स सागरजलं भित्वा बभूवाभ्युत्थितस्तदा ॥ यथा जलधरं भित्त्वा दी-
प्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ १०३ ॥ स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतस्सलिलावृतः ॥ दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण
नियोजितः ॥ १०४ ॥ शातकुम्भनिभैश्शृङ्गैस्सकिन्नरमहोरगैः ॥ आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरि-
वाम्बरम् ॥ १०५ ॥ तप्तजाम्बूनदैश्शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः ॥ आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्काञ्चनप्र-
भम् ॥ १०६ ॥ जातरूपमयैश्शृङ्गैर्भ्राजमानैस्स्वयंप्रभैः ॥ आदित्यशतसंकाशस्सोभवद्गिरिसत्तमः ॥
॥ १०७ ॥ तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम् ॥ मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोयमिति निश्चितः ॥ १०८ ॥

रित्यर्थः । शृङ्गैरुपलक्षितः शृङ्गाणि दर्शयामासेति योजना ॥ १०५ ॥ तप्तेति ॥ शस्त्रसंकाशं नीलमित्यर्थः । शस्त्रमायुधलोहयोरिति विश्वः ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ तमिति ॥ निश्चितः निश्चितवान् । कर्तरि निष्ठा ॥ १०८ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ स तमिति ॥ जीमूतमिव मारुत इत्यनेन अनायासेन पर्वतं पातितवानिति द्योत्यते ॥ १०९ ॥ स इति ॥ जहर्ष विसिष्मिये ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स तदेति ॥ जहर्ष च ननन्द चेति पदद्वयेन कायमनसोर्विकृतिरुच्यते । अस्य वेगेन ग्लानिराहित्यं बुद्ध्वा हृष्टमना बभूवेत्यर्थः ॥ ११० ॥ तमिति ॥ प्रीतः प्रीतिद्योतकव्यापारः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तमिति ॥ प्रीतः सुखितः हृष्टमनाः प्रसन्नमनाः ॥ १११ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दुष्करमिति ॥ विश्रमस्वेति श्रमिरात्मनेपदी कश्चिदस्ति । तथाचोक्तं भट्टमल्लेन—विश्राम्यतीति विश्रान्तो क्वचिद्विश्रमतेपि

स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः ॥ उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०९ ॥ स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ बुद्ध्वा तस्य कपेर्वेगं जहर्ष च ननन्द च ॥ ११० ॥ तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः ॥ प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥ मानुषं धारयन् रूपमात्मनश्शिखरे स्थितः ॥ १११ ॥ दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ॥ निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ११२ ॥ राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः ॥ स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ ११३ ॥ कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मस्सनातनः ॥ सोयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ११४ ॥ त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः ॥ तिष्ठ त्वं कपिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ ११५ ॥ योजनानां शतं चापि कपिरेष समाप्लुतः ॥ तव सानुषु विश्रान्तश्शेषं प्रक्रमतामिति ॥ ११६ ॥

चेति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ कृत इति ॥ कृते उपकारे त्वत्प्रतिकारार्थी त्वदातिथ्यकरणापेक्षी त्वत्तः संमानमर्हतीति त्वया तत्कृतातिथ्यपरिग्रह एवास्य संमाननमित्यर्थः ॥ ११४ ॥ चोदनाप्रकारमाह—योजनानामिति ॥ प्रक्रमतामिति प्रचोदित इति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्वन्निमित्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ एष कपिः योजनानां शतं चापि समाप्लुतः समापतितुमुपक्रान्तः तव सानुषु विश्रान्तः शेषं मार्गशेषं प्रक्रमतामिति त्वन्निमित्तम् अहम् अनेन सागरेण बहुमानात् प्रचोदितः अतः कपिशार्दूल त्वं तिष्ठ मयि विश्रम्य गम्यतामित्यन्वयः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

तदिति ॥ तत्प्रसिद्धं कन्दः करहाटः मूलं पादः । तत्तस्मात् ॥ ११७ ॥ अस्माकमिति ॥ प्रख्यात इति संबन्धविशेषणं महागुणानां परिग्रहो यस्मिन्स तथा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमतः पूज्यतमत्वे हेत्वन्तरं दर्शयति—अस्माकमपीति ॥ संबन्धः अतिथ्यतिथिमद्भावलक्षणः । महागुणपरिग्रहः परिगृह्यत इति परिग्रहः महागुणानां सतां परिग्रहः महागुणपरिग्रहः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अतिथिरि-

तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु ॥ तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनुगमिष्यसि ॥ ११७ ॥ अस्मा-
कमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै ॥ प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ॥ ११८ ॥ वेगवन्तः प्लव-
न्तो ये प्लवगा मारुतात्मज ॥ तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥ ११९ ॥ अतिथिः किल पूजार्हः
प्राकृतोपि विजानता ॥ धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान् ॥ १२० ॥ त्वं हि देववरिष्ठस्य
मारुतस्य महात्मनः ॥ पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥ १२१ ॥ पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति
मारुतः ॥ तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १२२ ॥ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ॥
ते हि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः ॥ १२३ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघाः सहर्षिभिः ॥ भूतानि च
भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ १२४ ॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ॥ पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र
तत्र सहस्रशः ॥ १२५ ॥ स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ॥ ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना
॥ १२६ ॥ अस्मिँल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम ॥ गुप्तपक्षसमग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ १२७ ॥ ॥

ति ॥ त्वादृशो महानिति पाठः ॥ १२० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किंचातिथेस्तव पूजायां काम्यार्थसिद्धिवद्वायोरपि प्रत्युपकारसिद्धिः स्यादित्याह—त्वं हीत्यादिना ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ संबन्धं विवृणोति—पूर्वमित्यादिना ॥ पक्षिणः पक्षवन्तः । हिः पादपूरणे ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ अस्मिन्निति ॥ समग्रः समग्रपक्षः गुप्तसमग्रपक्षश्च यथा भवामि तथा अभिरक्षितोस्मीत्यर्थः ॥ १२७ ॥ ॥

॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ श्रममिति ॥ मोक्षय मुञ्च । "मोक्ष, निरसन" इति चौरादिको धातुः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ प्रीतोस्मीति ॥ कृतमातिथ्यं तव दर्शनादिनेति भावः । मन्युः कोपः मत्कृता पूजा न गृहीतेति कोपो निरस्यतामित्यर्थः । कार्यकालः त्वरते शीघ्रं गच्छेति मां प्रेरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते अत्र विलम्बः क्रियते चेदिदमहोतिवर्तेत इत्यर्थः । इह समुद्रे अन्तरे मध्ये मया न स्थातव्यमिति वानरसन्निधौ प्रतिज्ञा कृता ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ त्वरते कार्यकाल इति । कार्यः करणयोग्यः कालः कार्यकालः त्वरते त्वरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते लङ्का-

ततोहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः ॥ त्वया मे ह्येष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥ १२८ ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च ॥ प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महाकपे ॥ १२९ ॥ श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम ॥ प्रीतिं च बहु मन्यस्व प्रीतोस्मि तव दर्शनात् ॥ १३० ॥ एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ १३१ ॥ प्रीतोस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् ॥ त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरे ॥ १३२ ॥ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः ॥ जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १३३ ॥ स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः ॥ पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरनिलात्मजः ॥ १३४ ॥ अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ॥ पितुः पन्थानमास्थाय जगाम विमलेम्बरे ॥ १३५ ॥ ॥ ॥

द्वीपप्रवेशयोग्यमहश्चातिवर्तते । प्रतिज्ञा चेति । यथा राघवनिर्मुक्तशरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ इति प्रतिज्ञा दत्ता तस्मादिहान्तरे न स्थातव्यम् ॥१३२॥ इत्युक्त्वेति॥ प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इवेत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ इत्युक्त्वेति॥ आलभ्य स्पृष्ट्वा । प्रहसन्निवेत्यत्र इवशब्दो हासप्रकर्षस्य पारमार्थ्यपरः प्रीतिसूचकः । मन्दस्मितं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १३३ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स इति ॥ उपपन्नाभिः रामकार्यसिद्ध्युचिताभिः ॥ १३४ ॥ अथेति ॥ हित्वा शैलमहार्णवौ मूर्तिमन्तौ तौ हित्वेत्यर्थः । अनेन शैलवत्समुद्रोपि मूर्तिमत्तया तत्रादृश्यतेति सूचितम् ॥ १३५ ॥

॥ १३६ ॥ तद्द्वितीयमिति ॥ द्वितीयं समुद्रलङ्घनापेक्षया द्वितीयं तत्पर्वतजयरूपं कर्म ॥ १३७ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ देवताश्चेति ॥ तस्य मैनाकस्य कर्मणा देवता हृष्टा अभवन् सहस्राक्षश्च हृष्टोभवदिति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ साह्यमिति ॥ भये सति समुद्रलङ्घनेस्य किं भविष्यतीत्यस्माकं भये सतीत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ साह्यमिति ॥ साह्यं सहायकर्म सहकारित्वमिति यावत् । ब्राह्मणा-

भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ॥ वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेम्बरे ॥ १३६ ॥ तद्द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३७ ॥ देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ॥ काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३८ ॥ उवाच वचनं धीमान् परितोषात्सगद्गदम् ॥ सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३९ ॥ हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोस्मि ते भृशम् ॥ अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथासुखम् ॥ १४० ॥ साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनूमतः ॥ क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४१ ॥ रामस्यैष हि दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः ॥ सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोस्मि दृढं त्वया ॥ १४२ ॥ ततः प्रहर्षमगमद्विपुलं पर्वतोत्तमः ॥ देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १४३ ॥ स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा ॥ हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४४ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अब्रुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४५ ॥ ॥ ॥

दित्वात् ष्यञ् । ते त्वया निर्भयस्य भये सति अतिविस्तृतसमुद्रोपर्याकाशगमने समुद्रपतनादिभयनिमित्तसंभावनायामपि निर्भयस्य ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स इति ॥ बभूवावस्थितस्तदा तस्मिन् काले स्वस्थोऽभूदित्यर्थः । प्रतिप्रयाणवेलायामपि पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवानिति मैनाकावस्थानाभिधानात् । सागरं मैनाकाधिष्ठितसागरप्रदेशम् ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ ॥ ॥

✻ रामानुजीयम् ✻ अयमिति॥ श्रीमान् अत्र श्रीशब्देन अतिदूरसमुद्रलङ्घनेप्सुपर्युपरिवलाभिवृद्धिप्रयुक्ता सुषमोच्यते१४६।१४७।१४८।१४९।१५० ॥१५१॥१५२॥१५३॥ अन्येति ॥ अन्यकार्यविषक्तस्य मारीचमृगग्रहणव्यासक्तस्य ॥ १५४ ॥ तस्या इति ॥ विषयवासिनी रामराज्यवासिनी ॥१५५॥

अयं वातात्मजः श्रीमान् प्लवते सागरोपरि ॥ हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥ १४६ ॥ राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ॥ दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभस्समम् ॥ १४७ ॥ बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ॥ त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४८ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता ॥ समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४९ ॥ विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् ॥ प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १५० ॥ मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ ॥ अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५१ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिर्वानरर्षभः ॥ प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ॥ १५२ ॥ रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १५३ ॥ अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः ॥ तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १५४ ॥ तस्याः सकाशं दूतोहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनी ॥ १५५ ॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १५६ ॥ एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १५७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१५६॥एवमिति॥नातिवर्तेन्मां ममाननमप्रविश्य न गच्छेत्। अतिवर्तेदित्यत्र परस्मैपदमार्षम्।अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम्।अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो ममेत्यस्यानन्तरं तद्दृष्ट्वा व्यादितं वक्त्रं वायुपुत्रः सुबुद्धिमानित्यादिश्लोका द्रष्टव्याः। मध्ये तं प्रयान्तमित्यादयः केचन श्लोकाः प्रक्षिप्ताः असङ्गताश्च शतयोजनायतत्वे वानरैर्लङ्कावासिभिश्च ज्ञातः स्यादिति विरोधात्। त इमे प्रक्षिप्तश्लोकाः ॥ तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत्। बलं जिज्ञा-

समाना वै नागमाता हनूमतः ॥ प्रविश्य वदनं मेद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् । हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् । बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् । तथैव हनुमान्वीरस्सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनोच्छ्रितम् । हनूमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं शतयो-

(तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः ॥ १ ॥ प्रविश्य
वदनं मेद्य गन्तव्यं वानरोत्तम॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ २ ॥ व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थि-
ता सा मारुतेः पुरः ॥ एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ ३ ॥ अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहि-
ष्यसे ॥ इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ ४ ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा ॥ तं दृ-
ष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ ५ ॥ चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् ॥ तां दृष्ट्वा वि-
स्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ ६ ॥ हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ ॥

जनमायतमिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ देवमाता हनूमत इत्यतःपरं–प्रविश्य वदनं मेद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरेति पाठः । एवमिति ॥ विषहिष्यसे अभिभविष्यसि ग्रसिष्यसीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । दशयोजनमायतः दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमानित्यनेन दशयोजनविस्तीर्णो त्रिंशद्योजनमायता। छाया वानरसिंहस्येत्युक्तच्छायोचितं परिमाणानन्तरं सुरसादर्शनात्पूर्वं संक्षिप्तवानित्यवगम्यते। चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतमित्यतः परं हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायत इत्यादिक्रमेण चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतमित्येष पाठक्रमः। एते श्लोकाः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पतिताः। सप्ततीयोजनोच्छ्रित इत्यादौ दीर्घ आर्षः ॥ १५७ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकृतं विलिख्यते—तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान्। सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यमिति ॥ व्यादितं व्यात्तम्। इडागमस्त्वार्षः। अतिविस्तृतं वक्त्रं सूक्ष्मरूपेण प्रविश्याक्लेशेन निर्गन्तुमयं समीचीनः समय इति ज्ञानयोगात् सुबुद्धिमानिति विशेषणम् ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ प्रविष्टोस्मीति ॥ दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी तत्त्वं च पूर्वं वरप्रदानकथनसमये तयैव क-

चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ ७ ॥ बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् ॥ ८ ॥ तथैव हनुमान्वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनायतम् ॥ ९ ॥ हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ ॥ १० ॥) तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ (दीर्घजिह्वं सुरसया सुघोरं नरकोपमम् ॥) सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १५८ ॥ सोभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः ॥ अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५९ ॥ प्रविष्टोस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोस्तु ते ॥ गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १६० ॥ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ॥ अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १६१ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६२ ॥ तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६३ ॥ स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् ॥ जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६४ ॥ ॥ ॥

थितमित्यनुवादात् कल्प्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रविष्टोस्मि हीति ॥ दाक्षायणीत्यनुवादात् स्ववरप्रदानकथनसमये हनुमन्तमुद्दिश्य स्वकीयं दाक्षायणीत्वमपि तयैव कथितमित्यवगन्तव्यम्। सत्यं चासीद्वरं तव। त्वदास्यं प्रविश्य निर्गमनात् ब्रह्मणा दत्तो वरस्सत्य आसीदित्यर्थः। वरशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ रामानुजीयम् ❀ अर्थेति ॥ समानयस्व संगमय ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

आकाशगमनमिति दुष्करमित्यमुमर्थं कथयितुम् आकाशस्वरूपं वर्ण्यते—सेवित इत्यादिना श्लोकसप्तकेन ॥ कैशिकाचार्यैः कैशिके रागविशेषे आचार्यैः विद्याधरविशेषैरित्यर्थः । वज्राशनिसमाघातैः पावकैः वज्राशनिसमाघातैर्हेतुभिर्जातैः पावकैः हव्यं वहता देवेभ्यो हव्यवहनार्थं गतेन चित्रभानुना वह्निना विश्वे विश्वगते व्यापक इत्यर्थः । देवराजगजाक्रान्ते ऐरावतभिन्नदिग्गजाक्रान्ते । विताने वितानतुल्ये । वितत इति वितानविशेषणम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ सेवित इति ॥ कैशिकाचार्यैः कैशिकं रागविशेषः तदाचार्यैः तुम्बुरुप्रभृतिभिरित्यर्थः । ऐरावतनिषेविते ऐराव-

सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ॥ चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६५ ॥ सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ॥ विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥१६६॥ वज्राशनिसमाघातैः पावकैरुपशोभिते ॥ कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरलंकृते ॥ १६७ ॥ वहता हव्यमत्यर्थं सेविते चित्रभानुना ॥ ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६८ ॥ महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले ॥ विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६९ ॥ देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे ॥ विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते ॥ ॥ १७० ॥ बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वरैः ॥ जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७१ ॥ प्रदृश्यमानस्सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भेजेम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवाद्रिराट् ॥ १७२ ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ १७३ ॥ ॥

तमिति ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरुच्यते तेन निषेविते युक्ते। इन्द्रायुधं त्विन्द्रधनुस्तद्दीर्घमृजुरोहितम् । ऐरावतं च विद्युत्तु चञ्चला चपलेति वैजयन्ती । वज्राशनिसमाघातैः वज्राशन्योस्समः तुल्यः आघातः अभिघातः येषां तैः । विविक्त इति। विश्वे विशतीति विश्वः व्यापक इत्यर्थः । विताने उल्लोचभूते । अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः । विद्याधरगणैर्वरैरित्यतःपरम् जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिरिति पाठक्रमः । उपरि तु हनुमान् मेघजालानीत्यादिसार्धश्लोकद्वयं प्रमादाल्लिखितम् । प्रदृश्यमानः सर्वत्रेति पाठः ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

अद्येति ॥ दीर्घस्य कालस्य दीर्घकाले गते सति अद्य आशिता आशित्री भुक्तवती भविष्यामि ॥ १७४ ॥ इतीति ॥ समाक्षिपत् सम्यग्गृहीतवती ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्त इति ॥ पङ्गूकृतपराक्रमः कुण्ठितगतिः । प्रतिलोमेन प्रतिकूलेन ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ छायाग्राहीति ॥ तदिदं छायाग्राहि कपिराजेन कथितं नात्र संशय इति योजना ॥ १७९ ॥ १८० ॥ घनराजीवेति ॥ समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १८१ ॥ स ददर्शेति ॥

अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ॥ इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥ १७४ ॥ इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् ॥ छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्तोस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः ॥ प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १७६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः ॥ ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १७७ ॥ तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् ॥ कपिराजेन कथितं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥ १७८ ॥ छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ॥ स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥ व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७९ ॥ तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः ॥ वक्त्रं प्रसारयामास पातालान्तरसन्निभम् ॥ १८० ॥ घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १८१ ॥ स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् ॥ कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ॥ १८२ ॥ स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥ संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ १८३ ॥ आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ॥ १८४ ॥ ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः ॥ १८५ ॥ ॥

कायमात्रं देहप्रमाणम् ॥ १८२ ॥ स इति ॥ मुहुस्संक्षिप्य संनिकर्षानुगुणं संकुच्य ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ तत इति ॥ ततः तेन रूपेण मनस्संपातविक्रमः मनोवेगतुल्यगतिः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तत इति ॥ अथ वानरः मनःसंपातविक्रमस्सन् मनोगमनसमानगतिस्सन् तीक्ष्णैर्नखैस्तस्या मर्माण्युत्कृत्य ततः आस्यात् वेगेनोत्पपात । आस्यपिधानात् पूर्वमेवोत्पपातेत्यर्थः ॥ १८५ ॥ ॥ ॥

कथं मेन इत्यत्राह—कायवृद्धिमिति ॥ १९५ ॥ तत इति ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे पुनर्निजाकारं प्राप्तवान् ॥ १९६ ॥ उक्तं शरीरसंक्षेपं दृष्टान्तार्थमनुवदति—तद्रूपमिति ॥ १९७ ॥ स चार्विति ॥ प्रतिपन्नरूपः प्रतिपन्नस्वभावशरीरः अभूदिति शेषः । समीक्षितात्मा समीक्षितदेहः समवेक्षितार्थः निरूपितकार्यः । पूर्वोक्तोपसंहारश्लोक एषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स चार्विति ॥ पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकोयम् । चारुनानाविधरूपधारी तत्तत्कार्यानुगुण्येन परिगृहीतरमणीयस्थूलसूक्ष्मादिरूपः । परैः सिंहिकादिभिः अशक्यः अप्रधृष्यः सः परं समुद्रतीरमासाद्य समीक्षितात्मा समा-

कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ॥ मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः ॥ १९५ ॥ ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९६ ॥ तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः ॥ त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९७ ॥ स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ॥ परैरशक्यः प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १९८ ॥ ततस्स लम्बस्य गिरेस्समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ॥ सकेतकोद्दालकनालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ १९९ ॥ ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ॥ कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥ २०० ॥ स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ॥ निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २०१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥

लोकितातिप्रमाणस्वशरीरः समवेक्षितार्थः समालोचितकार्यः प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतनिजशरीरः अभूदिति शेषः ॥१९८॥ तत इति ॥ लम्बस्य लम्बमानस्येव स्थितस्य अविज्ञाताग्रस्येत्यर्थः । विचित्रकूटे विविधाश्चर्यसमूहे । कूटस्त्वस्त्रियां पुञ्जपाल्योरिति दर्पणः । उद्दालकाः श्लेष्मातकाः ॥१९९॥ व्यथयन् मृगद्विजानित्यादिविशेषं वक्तुमुक्तमर्थमनुवदति—ततस्त्विति ॥ समुद्रतीरं तीरोपर्याकाशं विधूय रूपं पूर्वरूपं विहाय । वृत्तमुपजातिः॥२००॥ अस्मिन्सर्गे सार्द्धैकाधिकद्विशतश्लोकाः ॥ २०१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सु० प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

स सागरमित्यादि ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितामिति पाठः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रलङ्घने कुतो ग्लानिं नाध्यगच्छदित्यत्राह- शतानीति ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ समुद्रलङ्घने कुतः श्रमं नाध्यगच्छत्तत्राह—शतान्यहमिति ॥ अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयं शतयोजनसंख्याकं सागरस्यान्तं किं पुनरिति अमन्यतेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शाद्वलानीति ॥ गण्डवन्ति स्थूलोपलवन्ति। नामैकदेशे नामग्रहणेन गण्डशब्देन गण्डशैल उच्यते ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ शाद्वलानीति ॥ वनानि पर्वतस्थवनानि गण्डवन्ति स्थूलपाषाणवन्ति मध्येन मध्यमार्गेण

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ॥ त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ॥ अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥२॥ योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः ॥ अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥ शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ॥ किं पुनस्सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥ स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः ॥ जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥ शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ॥ गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥ शैलांश्च तरुसंछन्नान् वनराजीश्च पुष्पिताः ॥ अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान् प्लवगर्षभः ॥ ७ ॥ स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च ॥ स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥ सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् ॥ प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकानपि ॥ ९ ॥

नगवन्ति प्रशस्तवृक्षयुक्तानि ॥ ६ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ शैलानिति ॥ अत्र शैलशब्दः शृङ्गपरः लम्बाख्यगिरेरुपरितनस्योच्यमानत्वात् ॥ ॥ ७ ॥ स इति ॥ स तस्मिन्नित्यर्थे ददर्शेत्यपकृष्यते ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स इति ॥ तस्मिन्नचले लम्बगिरौ तिष्ठन् वनान्युपवनानि च ददर्शेत्यपकृष्य सम्बन्धनीयं अन्यथा तच्छन्दोतिरिच्येत ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स इति । नगाग्रे त्रिकूटशिखरे ॥ ८ ॥ सरलानिति ॥ यूपसरलान् कर्णिकारान्परिव्याधान् खर्जूरान्कण्टकच्छदान् प्रियालान् धनुःपटान् मुचुलिन्दान् जम्बीरान् कुटजान् प्रियङ्गून् फलिनः गन्धपूर्णान् नीपान्

वप्रेति ॥ वप्रेत्यादावपि ददर्श हनुमान् कपिरित्यनुवर्तते । वप्रं प्राकारमूर्तिकः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बुपरिघारूपं नवाम्बरं यस्यास्सा । शतघ्नी यन्त्रविशेषः । वतंसः अवतंसः । भागुरिमतेनाल्लोपः । वस्तुतो विश्वकर्मणा निर्मितां विचार्यमाणे केनापि मनसा निर्मितामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वप्रेति ॥ वप्रं चयः । प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । स्याच्चयो वप्रमस्त्रियामित्यमरः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बुनवाम्बराम् । अत्राम्बुशब्देन परिघान्तर्गतजलमुच्यते । अट्टालकाः वतंसः कर्णाभरणं यस्याः सा । मनसा कृतामिव स्थिताम् विश्वकर्मणा निर्मिताम्

वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम् ॥ शतघ्नीशूलकेशां तामट्टालकवतंसकाम् ॥ मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥ द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥ कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् ॥ डीयमानामिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥ संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव ॥ अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा ॥ २४ ॥ दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ २५ ॥ तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ॥ रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ ॥ २६ ॥ आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ॥ नहि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७ ॥ इमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् ॥ प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २८ ॥ ॥

लङ्काम् । ददर्शेत्यनुषज्यते ॥ २१ ॥ द्वारमिति ॥ उत्तरं द्वारमासाद्य । चिन्तयामास मनसा निरूपयामास । वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ २२ ॥ कैलासेत्यादि ॥ डीयमानां गच्छन्तीम् "डीङ् विहायसागतौ" इत्यस्माच्छानच् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कैलासेत्यादि ॥ आलिखन्तामिति लिङ्गव्यत्ययः । डीयमानामिष उद्गच्छन्तीमिव । डीयमानत्वादिविशेषणविशिष्टा या तस्या लङ्काया महतीं गुप्तिम् । सागरं च । रावणं घोरं रिपुं च । निरीक्ष्य ज्ञात्वा । वानरश्चिन्तयामासेति संबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चिन्ताप्रकारमाह—आगत्यापीत्यादिना ॥ अत्र अपिशब्देन दुस्तरसागरलङ्घनपूर्वकमागमनमेव दुर्घटमिति सूच्यते ॥ २७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न केवलं वानरैरसाध्या किन्तु रामेणाप्यसाध्ये-

त्याह–इमामिति ॥ सः सालगिरिभूविदलनादिषु दृष्टपराक्रम इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अवकाश इति ॥ सान्त्वस्यावकाशाभावः आसुरप्रकृतित्वात् । दानस्यावकाशाभावः अर्थोपचितत्वात् । भेदस्यावकाशाभावः बलदर्पितत्वात् । युद्धस्यावकाशाभावः बुद्धिपराक्रमयुक्तत्वात् ॥ ॥ २९ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ चतुर्णामिति ॥ गतिः प्राप्तिः । संभावितेति शेषः ॥ ३० ॥ एवं विचार्य नायमेतद्विचारकाल इत्यनुशेते–यावदिति ॥ यावत् यदा जीवति वा न वेति वैदेहीं जानामि । तत्रैव काले तां जनकात्मजां दृष्ट्वा चिन्तयिष्यामि । यद्वा यावच्छब्दोवधारणे जानाम्येव जीवति

अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते ॥ न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २९ ॥ चतुर्णामेव
हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् ॥ वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥३०॥ यावज्जानामि वैदेहीं यदि
जीवति वा नवा ॥ तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥ ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपि-
कुञ्जरः ॥ गिरिशृङ्गे स्थितः तस्मिन् रामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२ ॥ अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ॥
प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३३ ॥ उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः ॥ वञ्चनीया मया सर्वे
जानकीं परिमार्गता ॥ ३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया ॥ प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयि-
तुं महत् ॥ ३५ ॥ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः ॥ हनुमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥
॥ ३६ ॥ केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३७ ॥

वा नवेति जानाम्येव । यदि जीवति तदा तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तत्काल एव चिन्तयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ चिन्तयामास वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येति ॥ लक्ष्यशरीरत्वे राक्षसा गृह्णीयुः । अलक्ष्यशरीरत्वे सर्वा लङ्का न विचेतुं शक्या । कृत्यं साधयितुं प्रवेष्टुं कृत्यसाधनाय प्रवेष्टुं प्राप्तकालं युक्तम् ॥ ३५ ॥ तामिति ॥ विनिश्चित्य सीतान्वेषणप्रकारं विनिश्चित्य । मुहुर्मुहुस्तमेव चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तामिति ॥ विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुरित्यनेन समुद्रलङ्घनादपि लङ्काप्रवेशस्य दुष्करत्वं द्योत्यते ॥३६॥३७॥

न विनश्येदिति ॥ एकश्च पश्येयमिति । अत्रापि कथमित्यनुषञ्जनीयम् । रहिते एकान्ते ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ रहिते जनरहिते ॥ ३८ ॥ पण्डितेन मुहुर्मुहुर्विचार्य कार्याणि कर्तव्यानि नतु पण्डितमानिना सकृद्विचार्य कर्तव्यानि । तथा सति दोषः स्यादित्याह–भूताश्चेति ॥ भूताश्चार्थाः सम्यगुपायप्रयोगान्निष्पन्नप्राया अप्यर्थाः । विक्लवम् अधीरम् अविमृश्यकारिणम् । दूतमासाद्य देशकालविराधितास्सन्तः । सूर्योदये तमो यथा तम इव तद्दूतस्याविमृश्यकारित्वेन सद्य एव विपद्यन्ते नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ न केवलं कार्यहानिः किन्तु साम्यादीनां बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह–अर्थेति ॥

न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः ॥ एकामेकश्च पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः ॥ विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९ ॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ॥ घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ४० ॥ न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ४१ ॥ मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः ॥ भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४२ ॥ नहि शक्यं क्वचित् स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः ॥ अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४३ ॥ वायुरप्यत्र न ज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ॥ न ह्यस्त्यविदितं किंचिद्राक्षसानां बलीयसाम् ॥ ॥ ४४ ॥ इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ॥ विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५ ॥ ॥

अत्रापि विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः प्रयोजनसाधनयोः कार्याकार्ययोः । अन्तरे विषये निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णीता बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते अनर्थकारिणी भवतीत्यर्थः । इदमेव समर्थयते घातयन्तीति ॥ ४० ॥ प्रागुक्तदोषाः स्वस्मिन्कथं न स्युरिति चिन्तयति–न विनश्येदिति ॥ कार्यं रामकार्यम् । कथं केनोपायेन न विनश्येत् । किमद्यापराह्ण एव लङ्का प्रवेष्टव्या उत रात्रौ । किमनेनैव महता रूपेण प्रवेष्टव्या उत ह्रस्वेन रूपेणेत्यर्थः । वैक्लव्यं ममापाण्डित्यं कथं न भवेत् ॥ ४१ ॥ अपराह्णप्रवेशदोषमाह–मयीति ॥ ४२ ॥ महता रूपेण प्रवेशं निराचष्टे–नहीति ॥ स्वेन रूपेण स्वाभाविकमहता रूपेण ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

परिशेषाद्रात्रौ ह्रस्वरूपेणैव प्रवेष्टव्यमित्याह—तदहमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सूर्य इति ॥ स्वेन रूपेण वृषदंशकमात्रः बिडालप्रमाणः ॥ ४९ ॥ प्रदोषकाल इति ॥ प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः । चतुर्थे सर्गे प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लङ्कादर्शनं तु त्रिकूटदर्शनस्थित्या ॥ ५० ॥ प्रासादेत्यादि ॥ काञ्चनराजतैः स्तम्भैः शातकुम्भमयैर्जालैश्च उपलक्षिताम् । गन्धर्वनगरोपमामिति । गन्धर्वनगरं नाम नानारत्नमयगोपुरप्रासादादियुक्तनगरादिवद्भ्रा-समानमभ्रचित्रम् तद्वदाश्चर्यावहामित्यर्थः । यथोक्तम् । अनेन रत्नाकृति खे विराजते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा हस्तिमनुष्यवाजिनां

तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ॥ लङ्कामाधिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥ रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ॥ विचिन्वन्भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४७ ॥ इति संचिन्त्य हनुमान् सूर्यस्यास्तमयं कपिः ॥ आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४८ ॥ सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः ॥ वृषदंशकमात्रः सन् बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्प्लुत्य वीर्यवान् ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ५० ॥ प्रासादमालावितता स्तम्भैः काञ्चनराजतैः ॥ शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्व नगरोपमाम् ॥ ५१ ॥ सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् ॥ तलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ॥ ५२ ॥ वैडूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः ॥ तलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३ ॥ ॥

पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरेति ॥ सप्तभूमाष्टभूमैश्चेति । भूमिशब्देन आसनशयनादियोग्यं तलमुच्यते । सप्त भूमयो येषां ते सप्तभूमाः । कृष्णोदक्पाण्डु-संख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यत इत्यच् समासान्तः । एवमष्टभूमाः । सप्तभूमादिशब्देन तादृशाः प्रासादविशेषा उच्यन्ते । यद्वा प्रासादैरिति शेषः । तैरु-पलक्षिताम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रासादेति ॥ अभ्रंलिहत्वातिविचित्रत्वाभ्यां गन्धर्वनगरोपम्यम् । स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैश्च तलैरुपल-क्षितैः सप्तभौमाष्टभौमाः भूमिषु भवन्तीति भौमानि स्थलानि सप्तभौमानि येषां ते सप्तभौमाः एवमष्टभौमाः सप्तभौमाश्चाष्टभौमाश्च तैः । प्रासादैरिति शेषः । तैरुपलक्षितां पुरीं ददर्शेति योजना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ काञ्चनानीति ॥ रक्षसां तोरणानि रक्षोगृहद्वारस्थतोरणानि ॥ ५४ ॥ अचिन्त्येति ॥ विषण्णः हृष्टश्चेति । अचिन्त्या दुष्प्रवेशेति च विषण्णः यतोद्भुताकारा अतो विस्मयनीयतया हृष्टः ॥ ५५ ॥ स इति ॥ पूर्वश्लोकेनायमेकान्वयः । सुधाधवलनिम्नोन्नतविमानाकारभवनमालिनीमित्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स पाण्डुरेत्यस्य दृष्ट्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं सुधाधौतोन्नतसप्तभूमगृहमालिनीम् । विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमे च सद्मनीति वैजयन्ती ॥ ५६ ॥ इदानीं चन्द्रोदयकाल इत्याह—चन्द्रोपीति ॥ मध्यगतः सन्निधानात्तारागणमध्यगतः । तारागणैरिति सहयोगे तृतीया । ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य व्याप्य उत्तिष्ठते आविर्भवति स्म । "उदोनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् ॥

काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ॥ लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५४ ॥ अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ॥ आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५५ ॥ स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ॥ यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥ ५६ ॥ चन्द्रोपि साचिव्यमिवास्य कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ॥ जोत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५७ ॥ शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ॥ ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे ॥ सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ चन्द्र इति ॥ चन्द्रोपि नैकसहस्ररश्मिः ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य अस्य साचिव्यं कुर्वन्निव विराजन् मध्यगतः तारागणैः सह उत्तिष्ठते प्रादुरभूदित्यन्वयः । अत्र तिष्ठतेः परस्मैपदित्वात् "उदोनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् । नैकसहस्ररश्मिरित्यत्र नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । सागरमैनाकदिवाकरादिवच्चन्द्रोपि साचिव्यं कुर्वन् प्रादुरभूदित्यपिशब्देनावगम्यते ॥ ५७ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ शङ्खप्रभमिति ॥ पोप्लूयमानम् उड्डीयमानम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
स लम्बेत्यादि ॥ लम्बे लम्बाख्ये । लम्बशिखरे लम्बगिरिशिखरे इति चाहुः । यद्वा लम्बे लम्बमान इव स्थिते । लम्बशिखरे त्रिकूटशिखरे । सत्त्वं व्यवसायम् ।

धैर्यमिति यावत् । विवेश प्राप ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ पूर्वसर्गोक्तं लङ्काप्रवेशोपक्रमं विस्तरेणाह—स लम्बशिखर इत्यादिना ॥ सः सागराक्रेशतरणेन प्रसिद्धः । महासत्त्वः समुद्रलङ्घनादावप्रतिहतशक्तिः हनुमान् । लम्बे लम्बमानाकारे । लम्बतोयदसन्निभे लम्बशिखरे लम्बपर्वतशिखरे । मेधावी तत्कालोचितकर्तव्यविषयप्रज्ञायुक्तः सन् । सत्त्वमास्थाय लङ्काप्राप्तिमात्रोपयुक्तलङ्घनशक्तिमास्थाय । निशि विवेशेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ शारदेत्यादि ॥ विटपावतीम् अलकाम् । निर्यूहो मत्तवारणः । पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे द्वारतोरणे यस्यास्ताम् । अभूदिति शेषः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ साग-

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥२॥ शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ॥ सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥ सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम् ॥ चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥ भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ॥ तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिमार्गनिषेविताम् ॥ ५ ॥ मन्दमारुतसञ्चारां यथेन्द्रस्यामरावतीम् ॥ शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥ किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम् ॥ आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७ ॥ विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ ८ ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यकृतवेदिकैः ॥ वज्रस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ॥ तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥

रेति । सागरोपमनिर्घोषां सागरनिर्घोषोपमनिर्घोषां विटपावतीम् अलकाम् । क्षयः पुण्यजनानां स्यादलका विटपावतीति वचनात् । चारुतोरणनिर्यूहां निर्यूहो मत्तवारणः तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यास्ताम् पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे सुधाधवलिते द्वारतोरणे यस्यास्ताम् । शातकुम्भेन स्वर्णविकारेण । प्राकारमभिपेदिवानिति । प्राकारशब्देन प्राकारसमीपो लक्ष्यते । अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुनर्हर्षहेतूनाह—जाम्बूनदमयैरित्यादिना ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्यादौ सहयोगे तृतीया । वज्रस्फटिकमुक्ताभिरित्यत्रापि कृतवेदिकैरिति सम्बध्यते । राजतामलपाण्डुरैः अवयवैः । स्फाटिकान्तरपांसुभिः

स्फटिकमयाङ्गणपांसुभिः । सञ्जवनं चतुश्शालम् । वस्वोकसारा अलका । यद्वा । वस्वोकसारा पूर्वदिगवस्थिता शक्रपुरी । वस्वोकसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि वै पुरी ॥ इति पुराणवचनात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्युपलक्षणे तृतीया । राजहंसनिषेवितैरित्यन्तविशेषणविशिष्टैर्द्वारैरुपलक्षितां लङ्कां नगरीं समीक्ष्येति संबन्धः । वज्रस्फटिकमुक्ताभिः भूषितैरिति शेषः । तप्तहाटकनिर्यूहैः तप्तहेममयमत्तवारणैः । राजतामलपाण्डुरैः रजतमयामलपाण्डुरोपरिप्रदेशैरित्यर्थः । स्फाटिकान्तरपांसुभिः अन्तरमवकाशः । अङ्गणमिति यावत् । स्फाटिकाः अन्तरपांसवो येषां तैः । चारुसंजवनोपेतैः रमणीयचतुःशालोपेतैः । सभा सञ्जवनं त्विदम् । चतुःशालमित्यमरः । वस्वोकसाराप्रतिमां यथैव विटपावतीमित्यत्रालका-

वैडूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ॥ चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥ क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टे राजहंसनिषेवितैः ॥ तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतिनादिताम् ॥ ११ ॥ वस्वोकसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य नगरीं ततः ॥ खमिवोत्पतितुं कामां जहर्ष हनुमान् कपिः ॥ १२ ॥ तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ॥ अनुत्तमामृद्धियुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥ नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् ॥ रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधधारिभिः ॥ १४ ॥ कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः ॥ प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥ विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः ॥ ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥

साम्यस्य पूर्वमुक्तत्वादत्र वस्वोकसाराप्रतिमामिति पूर्वदिगवस्थितशक्रपुरीसाम्यमुच्यते । वस्वोकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा । पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावती ॥ इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । वस्वोकसाराशब्दस्य शक्रपुरीवाचकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रसिद्धेयमिति । इयं लङ्का विदिता भवेत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कुमुदेति ॥ प्रसिद्धा दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धेयं नगरी कुमुदाङ्गदयोः महाकपेः सुषेणस्यापि मैन्दद्विविदयोरपि भूमिर्भवेद्विषयो भवेत् ॥ १५ ॥ विवस्वत इति ॥ गतिस्तु सुग्रीवस्य कुशपर्वणः केतुमालस्य मम चैव भवेत् । पूर्वं नीलादीनामेव गतिरुक्ता । अत्र त्वन्येषामीत्युक्तिश्चिन्ताप्रकारविशेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विवस्वत इति ॥ अत्र इयमित्यनुषज्यते । विवस्वतस्तनू-

जस्य कुशपर्वणो हरेश्च ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् विषयो भवेत्। मम चेति पश्चान्निर्देशेन सर्वोत्तरेणापि हनुमता स्वनैच्यमनुसंहितमित्यवगम्यते ॥ १६ ॥ ❀ रामानुजोयम् ❀ समीक्ष्येति ॥ विक्रान्तं विक्रमम्। भावे निष्ठा । प्रीतिमानभवत् । रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेन जेतुं शक्येति मत्वा प्रीतिमानभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तामिति ॥ तां रत्नेत्यत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । नत्वेकं वाक्यं श्लोकद्वयं तच्छब्दद्वयप्रयोगात्प्रथमे श्लोके स्त्रीसाम्योक्तेश्च ॥ ❀ रामानुजोयम् ❀ तामिति ॥ अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । यद्वा । एकस्य तच्छब्दस्य प्रसिद्धिपरत्वेन श्लोकद्वयमेकं वाक्य-

समीक्ष्य तु महाबाहू राघवस्य पराक्रमम् ॥ लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान् कपिः ॥ १७ ॥ तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसकाम् ॥ यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥ तां नष्टतिमिरां दीप्तैर्भास्वरैश्च महागृहैः ॥ नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९ ॥ अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् ॥ नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥ सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता ॥ स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥ पुरस्तात्कपिवर्यस्य वायुसूनोरतिष्ठत ॥ मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय ॥ कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥ न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया ॥ रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

म् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ❀ रामानुजोयम् ❀ अथेति ॥ स्वेन रूपेण अधिदेवतारूपेण ॥ २० ॥ २१ ॥ ❀ रामानुजोयम् ❀ पुरस्तादिति ॥ अतिष्ठत तस्मै स्वात्मानं प्रदर्शितवती । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ २२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ क इति ॥ ते तव प्राणाः यावद्धरन्ति ध्रियन्ते तावद्यत्तत्त्वं तत्कथयस्व कथय । "धृङ्, अवसाने" विकरणादिप्रत्यय आर्षः । यावत् प्राणान् हरामि त इति वा पाठः ॥ २३ ॥ नेति ॥ अभिगुप्ता समावृतेत्यर्थः । अतो न रक्षितेत्यनेन पुनरुक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न शक्यमिति ॥ लिङ्गसामान्ये नपुंसकम् । तथा चोक्तम् भगवता भाष्यकारेण—श्वमांसेनापि शक्यं क्षुदपहन्तुमिति । रावणबलैः समन्ततः अभिगुप्ता समन्ततः संवृता अत एव रक्षिता ॥ २४ ॥ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अहमिति ॥ आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी ॥ २८ ॥ २९ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गमेति ॥ स्वयमेव सर्वतः सर्वं परिरक्षामीति संबन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ द्रक्ष्यामीति ॥ इत्यर्थम्

अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम् ॥ कथयिष्यामि ते तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५ ॥ का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेव तिष्ठसि ॥ किमर्थं चापि मां रुद्ध्वा निर्भर्त्सयसि दारुणा ॥ २६ ॥ हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥ अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ॥ आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥ न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरी त्वया ॥ अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवंगम ॥ सर्वतः परिरक्ष्यामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३० ॥ लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ यत्नवान् स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥ स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः ॥ आबभाषेथ मेधावी सत्त्ववान् प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणाम् ॥ इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥ वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च ॥ सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥ मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ॥ न शक्यमद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥ ॥

एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ वनानीति ॥ उपवनानि गृहोद्यानानि । काननानि शून्यारण्यानि ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥ भूयः अतिशयेन । परुषाक्षरमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ मामिति ॥ शक्यमित्येतदव्ययम् । तदाह कालिदासः—शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् । अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवन इति । पुरीरूपं वस्तु शक्यमिति शक्यपुर्योस्सामानाधिकरण्यं वा ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ यास्ये यास्यामि । इत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ तत इति ॥ वेगिता संजातवेगा ॥ ३८ ॥ तत इति ॥ संवर्तयामास संकोचयामास
॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रसीदेति ॥ समये स्त्रीवधवर्जनव्यवस्थायाम् । सत्त्ववन्तः धैर्यवन्तः ॥ ४५ ॥ अहमिति ॥ अहं त्वित्य-

ततःस कपिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् ॥ दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७ ॥ ततः कृ-
त्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् ॥ तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥ ततः स कपिशार्दूलो
लङ्कया ताडितो भृशम् ॥ ननाद सुमहानादं वीर्यवान् पवनात्मजः ॥ ३९ ॥ ततः संवर्तयामास वामह-
स्तस्य सोऽङ्गुलीः ॥ मुष्टिनाभिजघानैनां हनूमान्क्रोधमूर्छितः ॥ ४० ॥ स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधस्स्व-
यं कृतः ॥ ४१ ॥ सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ॥ पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥
॥ ४२ ॥ ततस्तु हनुमान्प्राज्ञस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् ॥ कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं तु ताम् ॥
॥ ४३ ॥ ततो वै भृशसंविग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् ॥ उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ४४ ॥
प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम ॥ समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५ ॥ अहं तु
नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम ॥ निर्जिताहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६ ॥ इदं तु तथ्यं शृणु वै ब्रु-
वन्त्या मे हरीश्वर ॥ स्वयंभुवा पुरा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४७ ॥ यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्व-
शमानयेत् ॥ तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

र्धं भिन्नं वाक्यम् । एकवाक्यत्वेऽहंशब्दस्य पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वरदानस्वरूपमाह—यदेति ॥ अत्र रावणस्य दिग्विजये नन्दिकेश्वरादि-
भिर्लङ्कायाः सद्यो विनाशशापे दत्ते सा ब्रह्माणं गत्वा प्रार्थयामास । विनाशो मे माभूदिति । स च तस्यै वरमदात् । तव सद्यो विनाशो न भविष्यति यदा तु
वानरस्त्वामभिभविष्यति तदा तु विनाशो भविष्यतीति कथोन्नीयते ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रविश्येति ॥ शापो नन्दिकेश्वरादिकृतः । यदृच्छयेत्यस्य गत इति सम्बन्धः । यदृच्छयात्र प्राप्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ प्रविश्येति ॥ हरीश्वरस्त्वं यदृच्छया स्वैरं विमार्गेति संबन्धः ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
स निर्जित्येत्यादि ॥ अद्वारेणेत्यनेन लङ्कापरिभवो राक्षसैर्न ज्ञातुं शक्य इति द्योत्यते ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अद्वारेणेति । ग्रामं वा नगरं वापि

स हि मे समयस्सौम्य प्राप्तोद्य तव दर्शनात् ॥ स्वयम्भूविहितस्सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४९ ॥
सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः ॥ रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ५० ॥ तत्प्रविश्य
हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ॥ विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५१ ॥ प्रविश्य शापो-
पहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम् ॥ यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो
यथासुखम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥
स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् ॥ विक्रमेण महातेजा हनूमान् कपिसत्तमः ॥ अद्वा-
रेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे ॥ १ ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितंकरः ॥ चक्रेथ पादं सव्यं
च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

पत्तनं वा परस्य हि । विशेत्समये सौम्य न द्वारेण विशेन्नृप ॥ इत्युक्तप्रकारेण अद्वारेण प्रविष्टवान् ॥ १ ॥ प्रविश्येति ॥ चक्र इति । शत्रुदेशप्रवेशे प्रथमं सव्यपादः कार्यः स तु शत्रोर्मूर्ध्नि कृतो भवेदिति राजशास्त्रम् । अनेन प्रथमं सव्यं पादं लङ्कायां कृतवानित्यर्थः सिद्धः । तदाह बृहस्पतिः- प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपाल इति ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ प्रविश्येति ॥ प्रविश्य प्रवेष्टुमुपक्रम्य सव्यं पादं चक्रे । अग्रत इति शेषः । प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे

...ग्रामं निदध्याच्चरणं नृपाल इति ॥ बृहस्पतिवचनप्रकारेण सव्यं पादमग्रतः कृतवान् । सः अग्रतः पादः शत्रूणां मूर्धनि तु मूर्धन्येव कृतो भवति । अग्रतः सव्यपादनिक्षेपे शत्रवः पराभूताः स्युरिति भावः ॥ २ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रविष्ट इति ॥ महापथम् आस्थाय गम्यत्वेनावलम्ब्य प्रविष्ट इति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हसितेति ॥ तूर्यघोषपुरस्सरैः हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितानामुत्कृष्टस्वरैः युक्तेत्यर्थः । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रमङ्कुशो यस्य सः वज्राङ्कुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तद्वच्छुभ्रैरित्यर्थः । वज्राङ्कुशतुल्यसंस्थानैर्वा । वज्रजालविभूषितैः वज्रो रत्नविशेषः । गृहमेघैः गृहश्रेष्ठैः ।

प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः ॥ स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम् ॥ ३ ॥ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः ॥ ४ ॥ हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः ॥ वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥ गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ ५ ॥ प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६ ॥ सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता ॥ (गृहमुख्यैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः) ॥ ७ ॥ तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ॥ राघवार्थं चरन् श्रीमान् ददर्श च ननन्द च ॥ ८ ॥ भवनाद्भवनं गच्छन् ददर्श पवनात्मजः ॥ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

" उपमितं व्याघ्रादिभिः " इत्युपमितसमासः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हसितोद्धुष्टनिनदैः हसितोच्चध्वानिभिः । निनदैश्च उपलक्षणे तृतीयान्तमेतत् । गृहमुख्यविशेषणम् । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रसंस्थानैरङ्कुशसंस्थानैश्च वज्रजालभूषितैः वज्राख्यरत्नालंकृतैः । गृहमुख्यैरिति पाठः । गृहमेघैरिति पाठे मेघशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५ ॥ प्रजज्वालेत्यादि ॥ पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः गृहैः । तल्लक्षणानि वराहमिहिरसंहितायां व्यक्तानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तामिति ॥ श्रीमान् अत्र श्रीशब्देन स्वामिकार्यकरणरूपसंपदुच्यते । ददर्श च ननन्द च दुष्प्रवेशामपि लङ्कामक्लेशेन प्रविश्य सर्वतः पश्यामि तस्माद्रामसुग्रीवयोर्मनोरथसि-

द्धिरवश्यं भाविनीति ननन्देत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शुश्रावेति ॥ त्रिस्थानस्वरभूषितं त्रिस्थानेषु उरःकण्ठशिरस्सु भवैः स्वरैर्भूषितं ते च मन्द्रमध्यताराः ॥ १० ॥ शुश्राव काञ्चीनिनदमित्यादि ॥ सोपाननिनदांश्च मणिहेमकृतानां सोपानानां नूपुरादिताडनेन ये निनादाः संभवन्ति तान् । आस्फोटितनिनादान् व्यत्यस्तकरतलाभ्यां भुजाग्रास्फालनशब्दान् । क्ष्वेलितान् सिंहनादान् ॥ ११ ॥ शुश्राव जपतामिति ॥ मन्त्रान् ऋग्वेदादीन् ॥ १२ ॥

शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ स्त्रीणां मदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १० ॥ शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निस्वनम् ॥ सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ॥ आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेलितांश्च ततस्ततः ॥ ११ ॥ शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै ॥ १२ ॥ स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः ॥ रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि ॥ १३ ॥ राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् ॥ ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान् बहून् ॥ १४ ॥ दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनाम्बरवाससः ॥ दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा ॥ १५ ॥ कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ एकाक्षानेककर्णांश्च लम्बोदरपयोधरान् ॥ १६ ॥ करालान्भुग्नवक्त्रांश्च विकटान् वामनांस्तथा ॥ धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ १७ ॥ परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ १८ ॥ नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् ॥ विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥ ध्वजीन्पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ १९ ॥ ॥

स्वाध्यायनिरतान् ब्रह्मभागपाठनिरतान् ॥ १३ ॥ राजमार्गमिति ॥ मध्यमे गुल्मे नगरमध्यस्थितसैन्यसमाजे । चरान् स्वजनवृत्तान्तजिज्ञासया प्रधानप्रेरितान् प्रणिधीन् ॥ १४ ॥ दीक्षितानित्यादि ॥ गोजिनाम्बरधारिणः वृषभचर्मरूपवस्त्रधारिणः । दर्भमुष्टिप्रहरणान् । यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुश इति स्मरणादिति भावः । अग्निकुण्डायुधान् जयार्थं होमशीलान् । कूटमुद्गरपाणीन् कूटो नामायस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । कू-

टोन्नी पुञ्जमायाद्रिशृङ्गायोघनवेश्मसु । छले बाणान्तरे दम्भे भग्नशृङ्गवृषे तु ना ॥ इति शब्दरत्नाकरे । मुद्गरो द्रुघणः । मुद्गरो द्रुघणो घन इति वैजयन्ती । करालान्भीमान् । करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि चेति भागुरिः । भुग्नवक्त्रान्कुटिलवक्त्रान् । आविद्धं कुटिलं भुग्नमित्यमरः । विकटान् विषमाङ्गान् । शतघ्नी शतशङ्कुरयोगदा । अयःकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी परिकीर्तितेति वैजयन्ती । मुसलम् आयसोरत्निप्रमाणको दण्डः । मुसलं त्वायसो दण्डो धार्योऽरत्निप्रमाणक इति शब्दरत्नाकरे । परिघः दण्डविशेषः । नातिदीर्घातिह्रस्वकानित्यत्र हकारोपरि ऋकारोच्चारणं वृत्त-

शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः ॥ २० ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ २१ ॥ नानावेषसमायुक्तान् यथास्वैरगतान् बहून् ॥ तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥२२॥ शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः॥ रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ॥ २३ ॥ स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥ ॥ २४ ॥ पुण्डरीकावतंसाभिः परिघाभिरलंकृतम् ॥ प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तदा ॥ २६ ॥ रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः ॥ वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २७ ॥ ॥

भङ्गपरिहाराय । एवं ध्वाजिन इति वक्तव्ये ध्वजीनित्युक्तिश्च छन्दोभङ्गपरिहारायैव ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शक्तीत्यादि ॥ पट्टिशः तीक्ष्णधारो लोहदण्डः । पट्टिशो यो दीर्घदण्डस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपम इति निघण्टुः । क्षेपणी क्षेपणीयः । वेषः अलङ्कारः । यथास्वैरगतान् यथेष्टचारिणः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शतेति ॥ शतसहस्रमेव शतसाहस्रं स्वार्थे अण् । आरक्षम् गुल्मम् । अन्तःपुराग्रतः अन्तर्नगराग्रतः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टम् मध्यमगुल्मभूतं रावणमूलबलं ददर्शेत्यर्थः ॥ २३ ॥ स तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सः कपिः । तत् आरक्षं दृष्ट्वा सः राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्शेत्यन्वयः । क्रियाभेदात्तच्छन्दद्वयम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपेत्यादि ॥ यानैः शिबिकादिभिः । विमानैः व्योमयानैः । हयगजैरित्यत्र गजश-

ब्दः द्विदन्तगजपरः । अतो न वारणैरित्यनेन पुनरुक्तिः । मृगपक्षिभिश्च भूषितमित्यन्वयः । रक्षिभिर्यातुधानैर्गुप्तमिति संबन्धः । आविवेश जगाम । गृहप्रवेशस्य दूरे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ सहेमेति ॥ हेम अन्यत्र जातं सुवर्णम् । जाम्बूनदं जम्बूनद्यां जातम् । चक्रवालं प्राकारमण्डलम् । रावणान्तःपुरं रावणान्तर्नगरम् ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ॥ राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश महाकपिः ॥ २८ ॥ सहेमजाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् ॥ परार्ध्यकालागरुचन्दनाक्तं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ॥ ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥ लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ॥ भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २ ॥ या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ॥ तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥ ॥

ततः स मध्यमित्यादि ॥ दिवि आकाशे । मध्यं गतम् आकाशमध्यगतमित्यर्थः । लङ्काप्रवेशे चन्द्रोदयोक्तेः । रावणनगरप्रवेशे अर्धरात्र इति सूच्यते । उत्तरश्लोके अभियान्तमित्यनेनाभिगमनमुच्यते । दक्षिणां दिशं गच्छतोभिमुखत्वासंभवात् । किन्तु गमनमात्रम् । सप्तदशे सर्गेपि प्रजगाम नभश्चन्द्र इति प्रकर्षेण गमनवचनं नभोमध्यातीतत्वमाचष्टे । अंशुमन्तमिति चन्द्र एवोच्यते । भानुमन्तं दीप्तिमन्तम् । वृषं श्वेतम् । अस्मिन्सर्गे च्छेकानुप्रासः नतु यमकम् अर्थभेदाभावात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । भिन्नार्थानां त्र्यादीनां वर्णानां विवृत्तिर्यमकमिति ॥ १ ॥ लोकस्येति ॥ पापानि दुःखानि ॥ २ ॥ येति ॥ भुवि मन्दरो लक्ष्मीवान् । प्रदोषेषु सागरः । तोयेषु पद्मं श्रीमत् । तद्वत्तदानीं चन्द्रो विशिष्टलक्ष्मीको

बभूवेत्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यत्र सम्बन्धान्मन्दरादिलक्ष्मीरिवास्य लक्ष्मीरिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे निदर्शनायाम् । अभिमान्यस्तु सम्बन्ध उपमापरिकल्पक इति ॥ ३ ॥ हंस इति ॥ राजतपञ्जरस्थः गगनगर्भस्य ज्योत्स्नाक्षालितत्वात् । मन्दरकन्दरस्थः तस्य श्वेतगिरित्वात् । गर्वितकुञ्जरस्थः नीलरूपस्य नभस उपर्यवस्थानात् । अत्र पुष्टत्वादीनां साधारणधर्माणामनुपादानाल्लुप्तोपमालंकारः ॥ ४ ॥ स्थित इति ॥ पतिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलः । अत्र शृङ्गशब्दस्य विषाणाद्यर्थभेदेपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यम् ॥ ५ ॥ विनष्टेति ॥ शीताम्बु हिमाम्बु तुषाराः पृषताः पङ्कः तमः विनष्टाः शीताम्बुतुषारा एव पङ्काः यस्मिन् तथा । तुषारः शीकरे हिम इति विश्वः । महाग्रहाणां शुक्रबृहस्प-

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ॥ वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रो विबभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ४ ॥ स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः ॥ हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५ ॥ विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवान् शशाङ्कः ॥ ६ ॥ शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ॥ राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथाप्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

त्यादीनां ग्राहेण ग्रहणेन आच्छादनेन विनष्टः पङ्को मलं यस्य सः महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः । स्वतेजसा महाग्रहतिरस्कारेण व्यक्तनैर्मल्य इत्यर्थः । यद्वा महाग्रहःसूर्यः तस्य ग्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्टः विनाशितः पङ्कः तमः येन सः । तदा तरणिकिरणसंक्रमणेन देदीप्यमानमण्डल इत्यर्थः । तदुक्तं वराहमिहिरेण । सलिलसमे शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः तेजस्समृद्धियोगात्स्पष्टकलङ्कः । अतिधवले चन्द्रे परभागयोगेन कलङ्कस्याप्यौज्ज्वल्यं भवतीत्यर्थः । शशाङ्क इति । भूच्छायामयः शशरूपः अङ्कः यस्य स तथा । लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसन्निभमिति हरिवंशोक्तेः । भगवान्महाप्रभाववान् ॥ ६ ॥ शिलेति ॥ प्रकाशः प्रकाशमानः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकाशेति ॥ प्रकाशेन चन्द्रोदयेन नष्टः दोषः तिमिरं यस्मिन्सः । प्रवृद्धः रक्षसां पिशिताशनानां च दोषः सञ्चाररूपो यस्मिन्स तथा । रामाभिः अभिरामैः कान्तैश्च ईरितः त्यक्तः चित्तदोषः कोपाभिमानरूपः यस्मिन् । स्वर्गप्रकाशः स्वर्गतुल्यः । तद्वदानन्दावह इत्यर्थः । भगवान् श्रीमान् । भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः । प्रदोषः गत इति शेषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीति स्पष्टम् ॥ ९ ॥ मत्तेति ॥ मत्ताः मधुमदक्षीबाः । प्रमत्ताः प्रस्तुतकार्यविस्मारिणः । मत्तप्रमत्तजनयोगात् कुलान्यपि तथोच्यन्ते । कुलानि गृहाणि । समाकुलानि समाकुलजनानि । वीरश्रिया

प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृत्तरक्षःपिशिताशदोषः ॥ रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिस्सुवृत्ताः ॥ नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ९ ॥ मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ॥ वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि ॥ १० ॥ परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिनिक्षिपन्ति ॥ मत्तप्रलापानधिकं क्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति ॥ ॥ ११ ॥ रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ॥ रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२ ॥ ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ॥ सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

वीरलक्ष्म्या । वीर इति भिन्नं पदं वा कपिविशेषणम् ॥ १० ॥ परस्परं चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ददर्शेति सम्बध्यते । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षोविशेषणानि । आक्षिपन्ति अपहसन्ति । अधिविक्षिपन्ति अन्योन्यस्योपरि दधन्ति । अधिविक्षिपन्ति अधिकं मुञ्चन्ति । अधिक्षिपन्ति भर्त्सयन्ति । विक्षिपन्ति विवृण्वन्ति । चित्राणि रूपाणि विविधान् वेषान् । विक्षिपन्ति वितन्वन्ति । चापानि चापान् विक्षिपन्ति विस्फारयन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददर्शेति ॥ समालभन्त्यः अङ्गरागेणानुलिम्पन्त्यः । समालपन्त्य इति च पाठः । सर्वत्र व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ १३ ॥

महागजैरिति ॥ सा पुरीति शेषः । सुसद्भिः सुतरां सद्भिः । विनिःश्वसद्भिः युद्धयोग्यवीरालाभात् ॥ १४ ॥ बुद्धीति ॥ बुद्धिप्रधानान् बुद्ध्या श्रेष्ठान् प्रधानबुद्धीन्वा उत्तमबुद्धीनित्यर्थः । रुचिराभिधानान् शोभनव्यवहारान्संश्रद्दधानान् आस्तिकान् । नानाविधानान्नानाकारान् । रुचिराभिधानान् हृद्यनाम्नः ॥ १५ ॥ ननन्देति ॥ आत्मगुणानुरूपान् आत्मगुणानुरूपव्यवहारान् ॥ १६ ॥ तत इति ॥ वराणां श्रेष्ठानाम् अर्हाः वरार्हाः । सु-

महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ॥ रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान् संश्रद्दधानान् जगतः प्रधानान् ॥ नानाविधानान् रुचिराभिधानान् ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥ ननन्द दृष्ट्वा स च ताः सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान् ॥ विद्योतमानान्स तदानुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥ ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ॥ प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः ॥ १७ ॥ श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः ॥ ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढा यथा विहङ्गाः कुसुमोपगूढाः ॥ १८ ॥ अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः ॥ भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनाभिविष्टाः ॥ १९ ॥ अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः ॥ पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणारुचिराङ्गवर्णाः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

विशुद्धभावाः कान्तेषु निर्मलहृदयाः । महानुभावाः पातिव्रत्यरूपमहाप्रभावाः । यद्वा महानुभावाः अनुभावाः कटाक्षभुजक्षेपादयः सुप्रभावाः शोभनवैभवाः ॥ १७ ॥ श्रियेति ॥ प्रमदोपगूढाः हर्षोपगूढाः । विहङ्गाः विहङ्गीः ॥ १८ ॥ अन्या इति ॥ निविष्टाः ऊढाः पाणिगृहीता इत्यर्थः ॥ निवेशः शिबिरोद्वाहन्यासेष्विति विश्वः ॥ १९ ॥ अप्रावृता इति ॥ अप्रावृताः अनवकुण्ठिताः । काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः । तपनीयवर्णाः तप्तकाञ्चनवर्णाः । शशलक्ष्मवर्णाः चन्द्रपाण्डुराः । कान्तप्रहीणाः विरहिण्यः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ प्रियान्प्राप्य अभिसृत्य । सुप्रीतियुक्ताः मनोभिरामाः रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु रामाश्च ददर्श । अभिसारिकाः कुलपालिकाश्च ददर्शेत्यर्थः ॥ २१ ॥ चन्द्रेति ॥ वक्त्रनेत्रदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविवेकार्थम् । आभरणदर्शनं स्वदृष्टसीताभरणतुल्याभरणदर्शनार्थम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चन्द्रप्रकाशाश्च हीति ॥ वक्राणि अक्षिपक्ष्माणि यासां ताः " डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् " इति डाप् । सीतामन्वेषमाणस्य हनुमतः स्त्रीणां मुखनयनादिदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविभागपरिज्ञानार्थम् । आभरणदर्शनं रामोक्तसीताभरणस्वरूपनिरूपणार्थम् । एतच्च । तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥ वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यल-

ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः ॥ गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥ चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः ॥ विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥ न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ॥ लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम् ॥ २३ ॥ सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां रामेक्षणां तां मदनाभिविष्टाम् ॥ भर्तुर्मनःश्रीमदनप्रविष्टां स्त्रीभ्योवराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम् ॥ सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रनृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २५ ॥ ॥

क्षयदिति ॥ राजपुत्रीत्वविशालाक्षीत्वाभरणदर्शनैः सीतात्वनिर्णयस्योपरि वक्ष्यमाणत्वादवगम्यते ॥ २२ ॥ न त्वित्यादि ॥ परमाभिजाताम् अत्यन्ताभिरामाम् । साधुजातां सुरूपाम् । मनसाभिजाताम् अयोनिजामित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न त्विति ॥ साधुजातामित्येतल्लताविशेषणम् । मनसाभिजाताम् । यस्मात्तु धर्षिता चाहमपापा चाप्यनाथवत् । तस्मात्तव वधार्थं वै उत्पत्स्येहं ध्रुवं पुनः ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणोक्तप्रकारेण स्वसंकल्पेनावतीर्णामित्यर्थः ॥ २३ ॥ सनातन इत्यादि ॥ सनातने अविच्छिन्ने वर्त्मनि पातिव्रत्यधर्मे रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्ताम् । श्रीमत्सीताचिन्तनश्रीमत् विशिष्टाम् उत्कृष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णेति ॥ सानुसृतास्रकण्ठीम् अनुगतास्रेण अनुगतबाष्पेण कण्ठेन सह वर्तमानाम् । पुरा रामपार्श्वावस्था-

नकाले वराहोत्तमनिष्ककण्ठीं वरार्हः उत्तमश्च निष्कः कण्ठे यस्याः ताम् उरःकण्ठसम्बन्धी भूषणविशेषो निष्कः। अभिरक्तकण्ठीं स्निग्धकण्ठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तरेखाम् अव्यक्तस्वरूपां चन्द्ररेखां चन्द्रकलामिव स्थिताम् । अत्यन्तकृशत्वे कान्तिहीनत्वे च दृष्टान्तोयम् । पांसुप्रदिग्धां पांसुकलुषितां हेमरेखां कनकशलाकामिव स्थिताम् । स्वतःशुद्धस्वभावस्य आगन्तुकमालिन्ये दृष्टान्तोयम् । क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढाम् औषधादिना समाहिताम् । अन्तःशल्यदोषवतीं बहिस्समाहिताम् । बाणरेखां बाणक्षतिमिव स्थिताम्। अन्तर्वेदनातिशये दृष्टान्तोयम् । वायुप्रभग्नामिव मेघलेखां पुनरसमाधेयशैथिल्ये दृष्टान्तोयम् ॥ २६ ॥ सीतामिति ॥ चिरस्यापश्यन् चिरकालं निरीक्ष्याप्यपश्यन्। अचिरस्य अचिरेण सपदीत्यर्थः ।

अव्यक्तरेखामिव चन्द्ररेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ॥ क्षतप्ररूढामिव बाणरेखां वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम् ॥ २६ ॥ सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ॥ बभूव दुःखाभिहतश्चिरस्य प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥

स निकामं विमानेषु विषण्णः कामरूपधृक् ॥ विचचार पुनर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥ ॥

मन्दो मुग्ध इव दुःखाभिहतो बभूव । मुग्धो मन्दो विवर्णश्चेति हलायुधः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स निकाममित्यादि ॥ विमानेषु विषण्णः विमानेषु सीतामदृष्ट्वा विषण्ण इत्यर्थः । लाघवेन वेगेन ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स इति ॥ सः लङ्कायामन्विष्टायामपि वैदेह्या अदर्शनेन विषण्णः । कामरूपधृक् विचचार पुनर्लङ्कामिति सम्यक् । विचचार । कपिर्लङ्कामिति पाठेपि वैदेह्या अन्वेषणेन विषण्णस्य हनुमतोन्वेषणकर्तृत्वाभिधानात् पुनरन्वेषणं कृतवानित्ययमर्थो लभ्यते ॥ १ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ आससादाथ लक्ष्मीवान् रा-

क्षसेन्द्रनिवेशनम् । इति रावणभवनं प्रविष्टस्य हनुमतः पुनरपि रावणभवनप्राप्त्यभिधानान्मध्ये लङ्कान्वेषणाभिधानाच्च पूर्वं रावणभवनं प्रविष्टो हनुमान् तदानीं जाग्रद्बहुरक्षःसंकीर्णतया सीतान्वेषणावसरोयं न भवतीति मत्वा ततो निष्क्रम्य पुनर्लङ्कां विचित्य राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससादेत्यवगम्यते ॥ २ ॥

रक्षितं राक्षसैर्घोरैः सिंहैरिव महद्वनम् ॥ समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषितैः ॥ विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम् ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः ॥ उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः ॥ घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभाजनम् ॥ महारथसमावासं महारथमहास्वनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८ ॥ विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ॥ मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९ ॥ मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिस्वनम् ॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्चागुरुचन्दनैः ॥ महाजनैः समाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११ ॥ भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषनिनादितम् ॥ नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥ समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निःस्वनम् ॥ महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥ महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

रक्षितमिति ॥ चकाशे जहर्षेत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ रक्षितमिति ॥ समीक्षमाणो भवनं चकाश इति । भवनमितस्ततो निरीक्षमाणः सन्नर्कवर्णप्राकारभवनं तेजःसंबन्धात् सप्रकाशोभूदित्यर्थः । चकार कपिकुञ्जर इति पाठः ॥ ३ ॥ रूप्यकेत्यादि ॥ रूप्यकोपहितैः रजतनिर्मितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः असंहार्यैः अवध्यैः स्यन्दनयायिभिः स्यन्दनवाहकैः । सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मपरिवृतैरित्यर्थः । महारथसमावासं महारथानां रक्षसामाकरं महार-

थमहास्वनं महतां रथानां महान् स्वनः यस्मिन् । अन्तपालैः बाह्यरक्षिभिः । राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राः राक्षसश्रेष्ठाः निविशन्ते समीपे निवसन्त्यस्मिन्निति राक्षसेन्द्रनिवेशनमित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणवेश्मपदेन पुनरुक्तिः यात् । संह्रादः शब्दः । समुद्रस्वनवन्निस्वनतीति समुद्रस्वननिस्वनम् । पचाद्यच् । तत् प्रसिद्धम् राजगुणसंपन्नं राजोपचारैर्धूपादिभिः संपन्नम् । अगुरुचन्दनैरित्यत्रापि संपन्नमिति संबध्यते । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत् पर्वहुतम् । समुद्रमिव निःस्वनं निःशब्दम् । रावणभीत्या जनकोलाहलरहितमित्यर्थः । समुद्रस्वनमिति तु बाह्यकक्ष्यापेक्षया ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रूप्यकेति ॥ रूप्यकोपहितैः रजतविहितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेरित्यमरः । गजास्थितैरिति ॥ महामात्रैः प्रधानैः । महामात्राः प्रधानानीत्यमरः । असंहार्यैः संहर्तुमशक्यैः । अवध्यैरिति यावत् । सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मतनुत्राणैः महारथसमावासं रथिकविशेषाणामावासस्थानं महारथसमावापमिति पाठेऽपि महारथानां रथिकविशेषाणाम् आवापम् आवासभूतमित्यर्थः । महारथमहासनं

विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ लङ्काभरणमित्येव सोमन्यत महाकपिः ॥ १४ ॥
चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥

महारथं च तन्महासनम् च महारथमहासनम् । दृश्यैः दर्शनीयैः परमोदारैः अतिमहद्भिः । उदारो दातृमहतोरित्यमरः । अन्तपालैः बाह्यरक्षकैः । राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राणां निवेशनानि यस्मिन्तत् । समुद्रस्वननिस्वनं समुद्रस्वनयुक्तं राजगुणसंपन्नं राजगुणाश्छत्रचामरादयः तैः समृद्धं नित्यार्चितं गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चितम् । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत् पर्वहुतम् । रावणस्याहिताग्नित्वात्तद्गृहे पर्वसु दर्शसु दर्शपूर्णमासादिहोमसद्भावः । अस्याहिताग्नित्वं युद्धकाण्डे प्रसिद्धम् । पूजितम् राक्षसैः सदा । स्वामिगृहत्वाद्राक्षसैः सदा नमस्कृतम् । पूजा नमस्यापचितिरित्यमरः । नित्यार्चितं सर्वसुखमूर्जितमिति वा पाठः । पर्वयुतमिति पाठे पर्वशब्देनोत्सव उच्यते । समुद्रमिति ॥ समुद्रमिव नितरां स्वनतीति निस्वनम् पचाद्यच् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चचारेति ॥ रावणस्य रावणगृहस्य ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चचारेति ॥ तत्र पूर्वोक्तप्राकारवेष्टितस्थले । रावणस्य समीपतः रावणभवनस्य समीपतः ॥ १५ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ गृहाद्गृहमिति ॥ राक्षसानां रावणभ्रातृकुमारामात्यादीनां गृहाद्गृहम् । उद्यानानि चचारेति योजना ॥ १६ ॥ १७ ॥

गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ ततोन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥ अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ विभीषणस्य च तदा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८॥ महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव हि ॥ विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १९ ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥ तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ २० ॥ जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१ ॥ वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२ ॥ विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥ शुकनासस्य वक्रस्य शठस्य विकटस्य च ॥ ब्रह्मकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः ॥ विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ क्रममाणः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ॥ तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥ रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ॥ विचरन्हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ विद्युद्रूपस्येत्यादि ॥ विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवचनं तन्नाम्नां बहूनां सत्त्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ रावणस्येति ॥ उपशायिन्यः पर्यायशायिनीः । रावणे शयाने जाग्रतीरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

* रामानुजीयम् * ददर्शेति ॥ गुल्मान् सेनाः । गुल्मा रुक् स्तम्बसेनाश्चेत्यमरः ॥ ३० ॥ रक्तानित्यादि ॥ सितान् बद्धान् । "षिञ्, बन्धने" इत्यस्मात् क्तः । हरीन् अश्वान् । परगजानारुजन्ति पीडयन्तीति परगजारुजान् । क्षरतश्चेति श्लोकः पूर्वोक्तगजविशेषकः । क्षरतः किंचिद्वर्षतः । स्रवन्मदत्वे दृष्टान्तः स्रवतः निर्झरिणः ॥ ३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सहस्रमिति ॥ वाहिनीः सेनाः । पदातीनित्यर्थः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् । हेम के-

ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ ३० ॥ रक्तान् श्वेतान् सितांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् ॥ कुलीनान्रूपसंपन्नान् गजान्परगजारुजान् ॥ ३१ ॥ निष्ठितान् गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ निहन्तॄन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ ३२ ॥ क्षरतश्च यथा मेघान् स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः ॥ ३३ ॥ सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ॥ हेमजालपरिच्छन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ३४ ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥ शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः ॥ लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ ३६ ॥ क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि ॥ कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३७ ॥ स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥ ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३८ ॥ अनेकरत्नसंकीर्णं निधिजालं समन्ततः ॥ धीरनिष्ठितकर्मान्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वलस्वर्णम् । उभयविधस्वर्णमयाभरणयुक्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिबिका इत्यादि ॥ दारुपर्वतकान् क्रीडापर्वतकान् । कामस्य गृहकं रतिगृहम् । दिवागृहकं दिवाविनोदस्थानम् । रावणस्य निवेशन इति पाठः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स इत्यादि ॥ मयूरस्थानं क्रीडामयूरविश्रमस्थानम् । कपोतानामिव मयूराणामपि स्थानानि शिलाभिः कल्प्यन्त इति प्रसिद्धम् । धीरनिष्ठितकर्मान्तं धीरैः कृतकल्पकर्मकम् । भूतपतेः प्रमथाधिपस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अर्चिर्भिरिति ॥ रश्मिमान् सूर्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मध्वासवेति ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मध्वासवैः मधुविकारमद्यैः कृतक्लेदं कृतसेकम् । घोषवद्भिः नादवद्भिः । नादश्च दीर्घशब्दस्य विरामसमयसंभवो ध्वनिः । व्यूढकक्ष्यं विशालप्रकोष्ठम् ॥ अस्मिन्सर्गे सार्द्धचतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

स वेश्मजालमित्यादि॥व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् वैडूर्यघटितसुवर्णमयजालकरन्ध्रम् ॥ १ ॥ निवेशनानामिति ॥ निवेशनानां शालाः गृहान्तःशालाः ।

अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ॥ विरराजाथ तद्वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ॥ भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ॥ मनोरममसम्बाधं कुबेरभवनं यथा ॥ नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ ४२ ॥ मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ ४३ ॥ सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् ॥ यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥ निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ॥ मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खायुधचापैः शालन्ते प्रकाशन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः । पचाद्यच् । वेश्माद्रिषु हर्म्यप्रासादादिषु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ कक्ष्या इति । नानाविधानि कर्माणि यासां ताः नानाविधकर्माणः शालाश्च नानाविधकर्मशालाः । कक्ष्याश्च नानाविधकर्मशाला इत्ययं पाठः । निवेशनानां विविधाश्च शाला इति पाठे प्रधानभवनानां संबन्धिनीर्विविधाः शाला इत्यर्थः । प्रधानशङ्खायुधचापशालाः प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खैरायुधैः चापैश्च शालन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ताः । पचाद्यच् । वेश्मान्यद्रय इव वेश्माद्रयः तेषु । वेश्मादिष्विति पाठे आदिशब्देन प्रासा-

दादय उच्यन्ते। चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि। चन्द्रशाला शिरोगृहमित्यमरः ॥ २ ॥ गृहाणीति ॥ नानावसुराजितानि नानारत्नराजितानि ॥३॥ तानीति॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन यथायोगं स्थापितानि। मयेनेति विश्वकर्मा लक्ष्यते। महीतले निर्मितानि इवशब्देन मयस्य निर्मातृत्वव्याजमात्रम्। रावणप्रयत्नेनैव निर्मितानीत्यर्थः। यद्वा अन्यानि गृहाणि विश्वकर्मनिर्मितानि इमानि तु मयं व्याजीकृत्य स्वयमुपायप्रदर्शनमुखेन निर्मितानीति पूर्वगृहेभ्यो विशेष उच्यते ॥ ४ ॥ तदन्तर्वर्तिपुष्पकविमानं दर्शयति—तत इति ॥ अप्रतिरूपरूपम् अप्रतिमसौन्दर्यं प्रकीर्णं दैवाच्युतम्। रजसा पुष्प-

गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ॥ सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥ तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ॥ महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥ ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ॥ रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥ महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ॥ नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोदवदर्च्यमानम् ॥ हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७ ॥ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ॥ ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥ ॥

रजसा। नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः। प्रवेकानुत्तमोत्तमा इत्यमरः। इवशब्दो वाक्यालंकारे। अर्च्यमानं सर्वैरिति शेषः। हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं सुकृतां पुण्यकृतां विमानमिव स्थितमित्यन्वयः। युक्तीकृतमेघचित्रं पुञ्जीकृतमेघचित्रं चित्रमेघसङ्घातसदृशमित्यर्थः। विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ वैश्रवणं निर्जित्य गृहीतं पुष्पकं वर्ण्यते—तत इत्यादिना ॥ ततः गृहदर्शनानन्तरम्। आत्मबलानुरूपम् आत्मनोऽप्रतिबलस्य सदृशम्। गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते। पुष्पकस्यापि गृहलक्षणसद्भावात्। एतच्च पुष्पाह्वयमित्यनेन व्यक्तीभविष्यति। रजसा पुष्परजसा। नारीति ॥ तडिद्भिरिव स्थितैर्नारीप्रवेकैरम्भोदवद्दीप्यमानमिव स्थितमिति संबन्धः। नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः। प्रवेकानुत्तमोत्तमाः इत्यमरः। अर्च्यमानं सर्वैरिति शेषः। हंसप्रवेकैः

खे वाह्यमानं सुकृतां विमानमित्यन्वयः । वाह्यमानम् उह्यमानम् । आर्षः स्वार्थे णिच् । अत एव संप्रसारणाभावः । यद्वा हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं स्वामिनेति शेषः । यथेति ॥ युक्तोकृतमेघचित्रम् । समूहीकृतनानावर्णमेघचित्रमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ महीति ॥ यत्रेति शेषः । यत्र विमाने । पर्वतराजिपूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषवत्त्वादधिकालङ्कारः ॥ ९ ॥ कृतानीति ॥ अत्रापि यत्रेत्यध्याहार्यम् । पुष्कराणि पुष्करिण्यः ॥ १० ॥ पुष्पेति ॥ पुष्पा-

महीं कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ॥ वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरप-
त्रपूर्णम् ॥ ९ ॥ कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पुष्कराणि ॥ पुनश्च पद्मानि सकेसराणि
धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्द्धमानम् ॥ वेश्मो-
त्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥ कृताश्च वैडूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवा-
लैश्च तथा विहङ्गाः ॥ चित्राश्च नानावसुभिर्भुजंगा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥ प्रवालजा-
म्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः ॥ कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः
सुपक्षाः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानास्तु गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्त्रहस्ताः ॥ बभूव देवी च कृता सुह-
स्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

ह्वयं पुष्पकम् । उच्चमानम् अधिकमानम् । सर्वत्र ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कृताश्चेति ॥ यत्रेति शेषः । नानावसुभिः नानारत्नैः । जात्यानुरूपाः जात्या सदृशाः । स्पष्टजातिस्वभावा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रवालेति ॥ प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः । सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमालम्बितवक्रपक्षाः । कामस्य पक्षा इव कामस्य सहाया इव ॥ १३ ॥ नियुज्यमाना इति ॥ नियुज्यमानाः स्वयमेवात्मानं नियोजयन्तः । कर्मकर्तरि यक् । यत्र विमाने । पद्मिनि पद्माकरे । स्वयमेवोत्पलपत्राभिषेककर्मणि प्रवर्तमानाः । सुहस्ताः शोभनशुण्डाः

ण्डाः। सकेसराः कृतजलावगाहत्वेनाङ्गलग्नकिञ्जल्काः। उत्पलपत्रहस्ताः उत्पलपत्रवर्षिणः। गजाश्च कृताः तदभिषिच्यमाना पद्महस्ता अत एव सुहस्ता लक्ष्मीश्च कृता बभूवेत्यर्थः ॥ ❀रामानुजीयम् ❀ महीत्यादि ॥ यत्रेति शेषः। ददर्शेत्यनुषज्यते। महीकृतेत्यारभ्य पद्मिनि पद्महस्तेत्यन्तमेकं वाक्यम्। यत्र मह्यादयो लक्ष्म्यन्ताः पदार्थाः कृताः तत्पुष्पाह्वयं नाम महाविमानं ददर्शेति संबन्धः। मही कृता मही निर्मिता। एवमुत्तरत्रापि कृतशब्दार्थः। वेश्मोत्तमानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। वेश्मोत्तमेभ्योप्युच्चमानम्। यद्वा पूर्वं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपमिति पुष्पकस्य गृहोत्तमत्वप्रतिपादनेन सजातीयत्वान्निर्धारणे षष्ठी। तेषां मध्ये उच्चमानम् उन्नतमिति यावत्। अपिचेति निपातसमुदायो विशेषणान्तरसमुच्चयपरः। जात्यानुरूपाः आरट्टजत्ववनायुजत्वादिविशिष्टाश्वाकारसदृशाः। प्रवालजाम्बूनदमयानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते तथोक्ताः। सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमानमितवक्रपक्षाः। कामस्य साक्षात्पक्षा इव मदनस्य साक्षात्सहाया इव कामोद्दीपका इति यावत्। नियुज्यमानाः स्वयमेव व्याप्रियमाणाः। कर्मकर्तरि यक्। सकेसराः

इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् ॥ पुनश्च तत्परमसुगन्धि
सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥

पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात् सकेसरत्वम्। पद्मिनि पद्माकरे ॥ १४॥ इतीवेति ॥ इवशब्दो वाक्यालंकारे। तद्गृहं तस्य रावणस्य गृहम्। सविस्मयः अभूदिति शेषः। नगं पर्वतमिव स्थितम्। शोभनं शोभमानम्। चारुशोभनं चारुमङ्गलम्। इतीवेत्येकनिपातो वा प्रकारार्थः। इतीव तद्गृहम् अभिगम्य अभिगत्य। अद्भुतदर्शनात्पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोभूदिति योजना। रुचिरावृत्तमिदम्। चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा इति लक्षणात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इतीवेति ॥ इतीव शोभनम्। इतीवेति निपातसमुदायः प्रकारवाची ॥ प्रासादसङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम्। सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान् प्रविवेश महागृहमित्युक्तप्रकारेण रमणीयम्। चारुशोभनं चारुमङ्गलम्। नगमिव स्थितं तत् गृहमभिगम्य अभितो गत्वा। सविस्मयः अभूदिति शेषः। अभितश्चरित्वापि सस्त्रीकरावणस्थितप्रदेशानधिगमात् सविस्मयोऽभूदित्यर्थः। हिमात्यये शीतकालात्यये। वसन्तकाल इति यावत्। चारुकन्दरं नगमिव परमसुगन्धि सुन्दरं तद्गृहं पुनश्चाभिगम्य अभितो गत्वा। सविस्मयोभूत्। परिच्छेदानधिगमादिति भावः ॥ १५ ॥ ॥

तत इति ॥ अदृश्य अदृष्ट्वा । ऋषिनिपातनान्नञ्पूर्वेऽपि ल्यप् । सुदुःखितः अभूदिति शेषः । पतिगुणवेगनिर्जितां भर्तृगुणजवेन वशीकृताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदेति ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुविधं यथा भवति तथा चिन्तितात्मनः । कृतात्मनः निशितबुद्धेः । सुवर्त्मनः सदाचारसंपन्नस्य । सुचक्षुषः दूरसूक्ष्मादिदर्शनेषु अप्रतिहतनयनतेजसः । महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ ततस्तदेति ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुविधभावितमनसः । बहुविधचिन्तान्वितस्येति यावत् । कृतात्मनः कृतप्रयत्नस्य । आत्मा देहे धृतौ यत्ने स्वभावपरमात्मनोरिति वैजयन्ती । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिन इत्यर्थः । सुचक्षुषः सकृदालोकनेन द्रष्टव्यं सर्वं करतलामलकवत्साक्षात्कर्तुं क्षमस्य ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् ॥ अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितः पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥१६॥ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः॥१७॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्विमानं मणिवज्रचित्रितम् ॥ प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥ तदप्रमेयाऽप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ॥ दिवं गतं वायुपथप्रतिष्ठितं व्यराजताऽदित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥ २ ॥ ॥ ॥

श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥
पूर्वोक्तविमानवर्णनं विस्तृणीते—स तस्येत्यादि ॥ प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं निष्टप्तस्वर्णविशेषकृतकृत्रिमपक्ष्यादिकम् ॥ १ ॥ तदिति ॥ अप्रतिमेयाप्रतिकारकृत्रिमम् । अपरिच्छेद्याप्रतिक्रियकृत्रिमम् । तत्र हेतुमाह—कृतं स्वयं साध्विति । विश्वकर्मणा स्वयं निर्मात्रा विश्वकर्मणा इदं साधु सुन्दरमिति श्लाघापूर्वं कृतम् । सर्वत्राप्रतिहतसंचारं चैतदित्याह—दिवं गतम् आकाशं गतम् । वायुपथप्रतिष्ठितं वायुमार्गभूतान्तरिक्षस्थितम् । मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पूर्वमुक्तत्वात् । भूतलप्रत्यासन्नान्तरिक्षस्थितमित्यर्थः । आदित्यपथस्य लक्ष्मवत् । लक्ष्म लक्ष्मणं व्यावर्तकं व्यराजत प्रचकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्रेति ॥ ते विशेषाः तद्विमानस्थितविशेषाः । सुरेष्वपि सुरालयेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्समाधानेत्यादि पञ्चश्लोकी कुलकम् ॥ सर्वत्र ददर्शेति संबन्धः । तपस्समाधानपराक्रमार्जितं तपस्समाधानेन तपोनुष्ठानेन पराक्रमेण च अर्जितम् । मनस्समाधानविचारचारिणं समाधानमभिसंधानम् । कर्मणि चैतत् । विचारो विविधा गतिः । मनोभिसंहितविविधगतिचारिणम् । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितम् अनेकैस्संस्थानविशेषैः विमानगोपुरादिसन्निवेशैः निर्मितम् । ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् तत्र तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन् ॥ ४ ॥ मनस्समाधाय मन एकाग्रीकृत्य । स्वयं मनस्वीति यावत् । दुरावरं दुर्वारम् । महर्द्धिनां महर्द्धीनाम् । अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेदित्युक्तरीत्या वृत्तभङ्गभिया ह्रस्वोच्चारणम् । अग्र्यमुदाम् इन्द्रा-

न तत्र किंचिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्न महार्हरत्नवत् ॥ न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥ तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ॥ अनेकसंस्थानविशेषानिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् ॥४॥ मनस्समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् ॥ महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥५॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् ॥ मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥६॥ वहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ॥ विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥७॥

दीनाम् ॥५॥ विशेषमिति ॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विशेषं गृहीत्वा विशेषेण संस्थितम् । सविशेषणविशेषणसंस्थितमिति यावत् । सविशेषसंस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः । कूटानां विचित्रत्वबहुत्वे विशेषणद्वयेन दर्शयति—विचित्रेत्यादिना । विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा । कूटम् अवान्तरशृङ्गं शिखरं महाशृङ्गमिति प्रयोगादवधार्यते ॥६॥ वहन्तीति ॥ यं यत् । आर्षो व्यत्ययः । महाशनाः । महाकाया इत्यर्थः । व्योमचराः व्योमचरसदृशसंस्थानाः । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः विवृत्तानि वर्तुलानि विध्वस्तानि भुग्नानि विशालानि लोचनानि येषां ते तथा । महाजवाः महाजवा इव स्थिताः । भूतगणाः गोपुरवाहका इव प्रतिमारूपेण स्थिताः । अन्यथा रावणान्तःपुरे पुरुषसञ्चारायोगात् कामगस्य विमानस्य वहनासंभवाच्च । यद्वा शिबिकावाहका इव

भूतगणा अधोभागे वहन्ति । तद्द्वारेणैव कामगत्वमपि चेतनप्रेरणं विना अचेतनसंचारस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वहन्तीत्यनेन श्लोकेन विमानस्य राक्षसवाह्यत्वं प्रतीयते । कामगस्य दिव्यस्य तन्नोपपद्यते । एतद्विरोधपरिहारार्थं वहतेर्धातोः रक्षणार्थत्वस्वीकारोपि नोपपद्यते। अन्तःपुरमध्ये विमानरक्षणार्थं राक्षसावस्थानायोगात् । अतोत्र समाधानं विद्वद्भिश्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥ वसन्तेति ॥ उत्करः समूहः ॥ ८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कान्तदर्शनम् ॥ स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम् ॥ ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥ अर्द्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि तत् ॥ भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २ ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ॥ सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः ॥ ३ ॥ उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥ चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च ॥ परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥ राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ॥ आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येत्यादि ॥ आलयवरिष्ठस्य पुष्पकस्य ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्यालयवरिष्ठस्य, स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पुष्पकाधारत्वेन प्रकृतस्वगृहश्रेष्ठस्य । भवनश्रेष्ठं पुष्पकाख्यम् ॥ १ ॥ तद्भवनं कियत्प्रमाणमित्यत्राह—अर्द्धयोजनेति ॥ २ ॥ मार्गमाण इति ॥ सर्वतः पुष्पकादन्यत्र सर्वत्र। पुष्पकारोहणस्य पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मार्गमाण इति ॥ सर्वतः परिचक्राम । रावणभवनपर्यन्तवर्तितद्भ्रातृकुमारामात्यादिभवनेषु परितश्चचारेत्यर्थः । उत्तरश्लोके रावणगृहप्राप्तेरभिधानात् ॥ ३ ॥ उत्तममिति ॥ राक्षसेन्द्रनिवेशनं पुष्पकमध्यस्थालयादन्यं मूलस्थानम् । रा-

क्षसीभिरित्यादिश्लोकद्वये आससादेति संबध्यते । रावणस्य निवेशनमिति पुनरुपादानमपूर्वविशेषणविवक्षया । नक्रः कुम्भीरः । तिमिङ्गिलः महामत्स्यः । झषः केवलमत्स्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमता प्राप्तरावणभवनस्य राक्षसभवनानां च सर्वोत्तरतां दर्शयितुं तत्समृद्धिमनुसंधत्ते—या हि वैश्रवण इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ वैश्रवणेन्द्रयोर्ग्रहणमितरदिक्पालानामप्युपलक्षणम्। रावणस्य गृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनीत्यभिधानात् । सर्वदिक्पालानामैश्वर्यमेकस्मिन् रावणभवने सर्वदा वर्तत इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ या चेति ॥ तद्विशिष्टा ततोप्यधिका । रक्षोगृहेषु

तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिलझषाकुलम् ॥ वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने ॥ सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् ॥ बहुनिर्यूहसंकीर्णं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा ॥ विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥ परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ॥ ११ ॥ कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥ ॥ १२ ॥ ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः ॥ सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

रावणभ्रातृपुत्रामात्यादिराक्षसगृहेषु । अत्र ऋद्धेः सर्वशब्देनाविशेषितत्वात्कुबेराद्यैकैकदिक्पालैश्वर्यं रक्षसां गृहेषु प्रत्येकं वर्तत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्येत्यादि ॥ पूर्वमुक्तार्थस्यापि पुनरुपन्यासः पुष्पकस्य मध्ये रावणस्य निवासभवनमन्यदस्तीत्यस्यार्थस्य स्पष्टीभावार्थम् । निर्यूहः मत्तवारणः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ तस्य हर्म्यस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य रावणभवनस्य । बहुनिर्यूहसंकीर्णम् । निर्यूहो मत्तवारणः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोर्थ इत्यादि ॥ ब्रह्मणोर्थे कृतं यत्कुबेरस्तपसा लेभे तद्वेश्म ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ कुबेरमित्यादि ॥ ईहामृगसमायुक्तैः वृकप्रतिकृतियुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः कार्तस्वरं सुवर्णं हिरण्यं रजतम् । कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्यमभिधीयत इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् ।

जालवातायनैः जालानि तिर्यगूर्ध्वविन्यस्तफलकघटितानि वातायनानि केवलानि रन्ध्राणि । अर्थवैशद्यार्थमेकार्थे शब्दद्वयप्रयोगो वा । महानीलाः सिंहलद्वीपोद्भवनीलरत्नानि । महाधनैः महामूल्यैः । निस्तुलाभिः सुवृत्ताभिः । तलेन निर्मितेनेति शेषः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । एतदन्ते लेभे तद्राक्षसेश्वर इति संबध्यते । अन्यथा कूटागारैरित्यनेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कुबेरमित्यारभ्य सर्वतः समलंकृतमित्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ अतो वक्ष्यमाणेन कूटागारशब्देन न पौनरुक्त्यम् । ईहामृगसमायुक्तैः कृत्रिमवृकयुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः सुवर्णरजतमयैः । कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्यमभिधीयत इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् ॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशमित्यारभ्य आरुरोह महाकपिरित्यन्तमेकं वाक्यम् ।

ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा ॥ हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं
काञ्चनैः स्फाटिकैरपि ॥ इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ॥
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥ चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च ॥ सुपुण्यगन्धि-
ना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥ कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलंकृतम् ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह
महाकपिः ॥ १९ ॥ तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम् ॥ दिव्यं संमूर्च्छितं जिघ्रद्रूपवन्तमिवानिल-
म् ॥ २० ॥ स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् ॥ इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ २१ ॥ ॥

जालवातायनैर्युक्तम् कुड्योपरिभागे अलंकारार्थम् स्वस्तिकसर्वतोभद्राद्याकारेण यत्नवत्तया कृतं जालम् । वायुसंचारार्थं कृतो गवाक्षो वातायनम् । इन्द्रनीलमहानीलेति । क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातमिति चागस्त्यभाषितम् ॥ इति रत्नशास्त्रोक्तलक्षणमिन्द्रनीलम् । सिंहलाकरसंभूता महानीला इति स्मृताः इत्युक्ता महानीला इति तयोर्भेदः । विद्रुमेण महाधनैर्मणिभिः निस्तुलाभिर्मुक्ताभिश्च करणैः विचित्रेण तलेनाभिविराजितमिति संबन्धः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । उपसर्जनस्य परनिपात आर्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्रस्थ इति ॥ जिघ्रत् अजिघ्रत् ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तामित्यादि ॥ दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैः व्यवहितरूपिकाम् । अन्तरान्तराकृतदन्तफलकामिति यावत् । सुबहुस्तम्भभूषिताम् अवान्तरबहुस्तम्भभूषिताम् । सुबहुस्तम्भभूषितैरिति पाठे सुबहुस्तम्भैः स्तम्भदाढर्यकारिपट्टैरलंकृतामित्यर्थः । अत्युच्चैः अत्यन्तोन्नतैः । दिवम् आकाशं कुथया आस्तरणेन । पृथिवीलक्षणाङ्कया सरित्समुद्रगिरिवनादिभिः पृथिवीलक्षणैरङ्कितया । कल्माषीं शबलवर्णाम् । वसिष्ठधेनुमिव सर्वकामप्रदत्वेन कल्माषी-

ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम् ॥ रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम् ॥
॥ २२ ॥ मणिसोपानविकृतां हेमजालविभूषिताम् ॥ स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् ॥ २३ ॥
मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २४ ॥
समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात्सुविभूषितैः ॥ स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ २५ ॥ महत्या
कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया ॥ पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २६ ॥ नादितां
मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ॥ पराध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् ॥ २७ ॥ धूम्रामगरुधूपेन
विमलां हंसपाण्डुराम् ॥ चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २८ ॥ मनःसंह्लादजननीं व-
र्णस्यापि प्रसादिनीम् ॥ तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव ॥ २९ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु
पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः ॥ तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ॥ ३० ॥ स्वर्गोयं देवलोकोयमिन्द्रस्येयं पु-
री भवेत् ॥ सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

सादृश्यम् । वर्णस्यापि प्रसादिनीं वर्णोत्कर्षकरीमित्यर्थः । तां शोकनाशिनीमिति । ततस्तामिति वर्तमाने पुनस्तच्छब्द उपसंहारार्थः । तां प्रति प्रस्थितः ददर्शेति वा संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इन्द्रियाणीति ॥ हनुमत इति शेषः ॥ ३० ॥ स्वर्गोयमिति ॥ सामान्यतः स्वर्गोयम् । तत्रापि देवलोकः त्रयस्त्रिंशद्देवानां लोकः । तत्रापीन्द्रस्य पुरी अमरावती । परा सिद्धिः ब्रह्मणः स्थानमित्युत्तरोत्तरोत्कर्षः ॥ ३१ ॥

प्रध्यायत इति ॥ प्रध्यायत इव निश्चलतया प्रकृष्टध्यानयुक्तानिव। धूर्तान् अक्षधूर्तान् । देवनेन द्यूतेन ॥ ३२ ॥ दीपानामिति ॥ प्रदीप्ता शाला दग्धेति अभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ तत इत्यादि ॥ कुथासीनं कुथशयितम् । नानावर्णाम्बरस्रजमिति । हलन्तस्य स्रक्छब्दस्य भागुरिमतेन टाबन्तत्वादजन्तत्वोपपत्तिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तदिति ॥ निःशब्दान्तरभूषणं निःशब्दविशेषाणि भूषणानि यस्य ॥ अथान्तरं रन्ध्रेप्यपरव्यवधानयोः । अवका-

प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीप्तांस्तत्र काञ्चनान् ॥ धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥ दीपानां च
प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ॥ अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ ततोपश्यत्कुथासीनं
नानावर्णाम्बरस्रजम् ॥ सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥ परिवृत्तेर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं ग-
तम् ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ सुष्वाप बलवत्तदा ॥ ३५ ॥ तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषणम् ॥ निःशब्द-
हंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥ तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षाणि मारुतिः ॥ अपश्यत्पद्मगन्धीनि
वदनानि सुयोषिताम् ॥३७॥ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ॥ पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव ब-
भुस्तदा ॥ ३८ ॥ इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ॥ अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥
॥ ३९ ॥ इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ॥ मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥
सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ॥ शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥
स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ॥ यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरभिसंवृतः ॥ ४२ ॥ ॥

शावसरयोरवसानविनार्थयोः । विशेषमध्यतादर्थ्येष्विति दर्पः ॥ अतिनिद्रापरवशत्वेन निश्चलाङ्गतया निःशब्दभूषणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीति ॥ अत्र वदनानीत्यनुषज्यते । तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि सङ्कुचितपत्राणि पद्मानीव बभुः ॥ ३८ ॥ इमानीति ॥ प्रार्थयन्ति प्रार्थयेरन् । मधुरसलुब्धतया अत्र पुनः पुनः पतेयुरित्यर्थः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अनुदात्तत्वेनात्मनेपद-

त्वात् । नियतं नूनम् । उपपन्त्या युक्त्या । उपपत्तिमेवाह—मेन इति । तानि मुखानि । गुणतः सौरभादिगुणैः । सलिलोद्भवैः पद्मैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ताराणामिति ॥ प्रभा कान्तिः । वर्णः रूपम् । प्रसादः प्रसन्नता ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तेति ॥ पानव्यायामकालेषु पानानन्तरं भाविरतिव्यापारसमयेषु । व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः विपर्यस्तगुरुपीनस्रजः प्रकीर्णवरभूषणाश्च सत्यः निद्रापहृतचेतसः विरेजुः ॥ ४५ ॥

याश्च्यवन्तेम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः ॥ इमास्ताः सङ्गताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् ॥ प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः ॥ पानव्यायामकालेषु निद्रापहृतचेतसः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः ॥ पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारावृताश्चान्याः काश्चिद्विस्रस्तवाससः ॥ व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥ सुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ॥ गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः ॥ हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः ॥ हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

व्यावृत्ततिलका इति ॥ व्यावृत्ततिलकाः उन्मृष्टतिलकाः । उद्भ्रान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारेति ॥ मुक्ताहारावृताः मुक्ताहारैरावृताः । छिन्नमुक्ताहारा इत्यर्थः । व्याविद्धरशनादामाः छिन्नकाञ्चीगुणाः । किशोर्यः प्रथमवयस्का वडवाः । वाहिताः मार्गश्रमनिवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः । सर्वत्र रेजुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चन्द्रांश्विति ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाः अंशुः सूर्यः । अथांशुः स्यान्मयूखे सवितर्यपीति दर्पः । चन्द्रसूर्ययोः किरणानामाभेवाभा येषां ते तथा । उत्कटाः स्थूलाः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

अथासां नदीसमाधिं दर्शयति–किङ्किणीति ॥ किङ्किणी जालसंकोशाः किङ्किणीजालान्येव संकोशा मुकुलानि यासां ताः । एतत्स्थाने सत्कोशा इति पाठान्तरदर्शनात्संकोशशब्दो मुकुलवाचीत्यवगम्यते । भावाः शृङ्गारचेष्टाः त एव ग्राहाः नक्राः यासां ताः । सुप्तिदशायामपि वासनावशाद्भावाभिव्यञ्जकसंस्थानवत्त्वाद्भावग्राहा इत्युक्तम् । यशस्तीराः यशःशब्देन यशोहेतुभूता पर्यन्तप्रसृतप्रभोच्यते सैव तीरं यासां ताः ॥ ५२ ॥ मृदुष्विति ॥ संस्थिताः लग्नाः भूषणराजयः । भ्रमराणीव भ्रमरा इव । व्यत्यय आर्षः । कामुका इव । बभूवुः । भ्रमरः कामुके भृङ्ग इति दर्पः । केचित्तु भूषणानीति

किङ्किणीजालसंकोशास्ता हैमविपुलाम्बुजाः ॥ भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥ ५२ ॥ मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः ॥ बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः ॥ उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः ॥ नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥ ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ॥ मुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥ ५६ ॥ शर्करासवगन्धैश्च प्रकृत्या सुरभिः सुखः ॥ तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥ रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः ॥ मुखानि स्म सपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

पाठं कल्पयित्वा भूपणराजयः भूषणविमर्दकृतरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद्भूषणानीव बभूवुरित्यर्थ इत्याहुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मृदुष्विति ॥ भूषणराजयः भूषणविमर्दजनितरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद्भूषणस्थानदेशा भूषणानीव बभूवुरित्यर्थः ॥५३॥ अंश्विति ॥ मुखमारुतकम्पिताः अंशुकान्ताः सूक्ष्मवस्त्रदशाः । उपर्युपरि वक्त्राणां वक्त्राण्युपर्युपरि । धिगुपर्यादिषु त्रिषु, द्वितीयाम्रेडितान्तेष्विति द्वितीयाभाव आर्षः । व्याधूयन्त इति श्यन्नार्षः । धूनातेः क्र्यादित्वात् ॥ ५४ ॥ ता इति ॥ विधेयत्वात् स्त्रीलिङ्गता । नानावर्णसुवर्णानां नानाविधशोभनवर्णानाम् ॥ ५५ ॥ ववल्गुरिति ॥ उपधानपरिसरे घनमणिखचिततया लम्बमानानि कुण्डलानि मन्दं मन्दं चेलुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ ॥

अत्यर्थमिति ॥ रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः अस्वतन्त्राः पाननिद्रापरवशाः ताः सपत्नीभिराघ्रातमुखाः । वरस्त्रियः तदा मुखाघ्राणसमये सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्रावणोऽजिघ्रदिति बुद्ध्या स्वयमप्यजिघ्रन्नित्यर्थः । अथवा कथं सपत्न्योपि सह स्वपन्तीत्याशङ्क्याह—अत्यर्थमिति ॥ ५९ ॥ बाहूनिति ॥ पारिहार्यो वलयः । अंशुकानि च उपनिधायेत्यनुषज्यते ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्या इत्यादिश्लोकद्वये शिश्यिर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं सम्बध्यते उपनिधायेति च। ❀ रामानुजीयम् ❀ अन्या वक्षसीत्यादिश्लोकद्वये शिश्यिर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं

अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ॥ अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥ बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् ॥ अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनर्भुजम् ॥ अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भुजौ ॥ ६१ ॥ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ॥ परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥ अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा ॥ मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६३ ॥ लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ॥ अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६४ ॥ व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ॥ आसीद्वनमिवोद्भूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

सम्बध्यते उपनिधायेति च ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अन्योन्येति ॥ मालेव पुष्पमालेव । मत्तषट्पदस्थानीयाः केशाः ॥ ६३ ॥ लतानामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ तद्रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासीदिति संबन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । वायुसेवनाद्धेतोः अन्योन्यमालाग्रथितम् अन्योन्यमालारूपेण ग्रथितं सुखमुखमारुतसेवनादन्योन्यमालाग्रथितमिति स्त्रीपक्षे । संसक्तकुसुमोच्चयम् । अन्योन्यसंसक्तनीवीकम् संसक्तकुसुमसमूहं चेत्यर्थः । व्यतिवेष्टितसुस्कन्धम् अन्योन्यपरिवेष्टितांसम् अन्योन्यपरिवेष्टितप्रकाण्डं च । अन्योन्यं भ्रमरैश्चिकुरैरकुलम् भ्रमरैः भृङ्गैराकुलं च । ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
भ्रमरश्चिकुरे भृङ्ग इति विश्वः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

उचितेष्विति ॥ उचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां साधारण्यादेकतामापन्नानामिति भावः । विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः । अन्योन्यसंग्रथितत्वेन सुप्तत्वात् । इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बरस्रजः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ रावण इति ॥ सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चनाः काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषास्सन्तः प्रेक्षन्त इव । अनेन रावणस्य जाग्रद्दशायां दीपैरपि ताः स्त्रियो निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते ॥ ६७ ॥ अथ सीतयैकया अकाम्यत्वं वक्तुं सर्वस्त्रीकाम्यत्वमाह—राजर्षीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ तस्य कामवशं-

उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ॥ विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६६ ॥
रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ॥ ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रेक्षन्तानिमिषा इव ॥ ६७ ॥ रा-
जर्षिपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः ॥ राक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ॥ ६८ ॥ यु-
द्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः ॥ समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ६९ ॥ न तत्र
काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ॥ न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां
ताम् ॥ ७० ॥ न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ॥ भार्याऽभवत्तस्य न हीनस-
त्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७१ ॥ बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ॥
इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥

गताः तं प्रति यः कामः तस्य वशंगताः । तं कामयित्वा स्वयमेवागतास्ताः न तु तेन कामयित्वा हृता इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ हृताश्च काश्चन श्रूयन्ते तत्र कथमित्यत्राह—युद्धेति ॥ तासु हृतासु तासां संबन्धिभिस्सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वानेन हृताः नतु ताः कामयित्वा हृताः ॥ ॥ ६९ ॥ अमुमेवार्थं विवृणोति—न तत्रेति ॥ तत्र तासु काश्चिदपि प्रमदाः प्रसह्य वीर्येण न लब्धाः । किंतु स्वसंवादेनैवेत्यर्थः । वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धाः अपि तु गुणेन लब्धाः । अन्यकामा च काचित्तत्र नास्ति । अन्यपूर्वा च न । अन्यत्रासक्ता च न काचिदित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ बभूवेति ॥ राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वयंवरात्पूर्वमेवास्य धर्मपत्नी चेत् । अस्य सुजातं सुकृतम् । इयमसाध्वी बुद्धिः कापेयत्वप्रमादकृता न तु स्वयं

तस्य बुद्धिरिति द्योतयितुं साधुबुद्धेरित्युक्तम् । एवं प्रमादोपस्थितबुद्ध्या पश्चात्तापोभूदित्याह—पुनश्च सोचिन्तयदार्तरूप इति । यद्वा इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्त्रा विशिष्टास्सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वभर्त्रा सहिता भोगयुक्ता च यदि तदास्य रावणस्य सुजातं शोभनं जन्मेति साधुबुद्धेः परसमृद्धिपरस्य हरीश्वरस्य स्वयमाधिपत्यार्हस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत्तदास्य शोभनं जन्म स्यादिति बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ बभूवेति ॥ इमा राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्तृविशिष्टाः सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी इदृशी स्वभर्तृसहिता यदि अस्य रावणस्य सुजातमिति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत् तदा अस्य जन्म शोभनं स्यादिति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ रावणः स्त्रीभिस्सह यथा सन्ततसंश्लेषेण तिष्ठति एवं रामः सीतया संश्लेषेण तिष्ठति चेद्रावणस्यैश्वर्यमविच्छिन्नं स्यात् । साधुबुद्धेः शत्रूणामपि हितमन्वेषयतः ॥ ७२ ॥ किंच चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति ॥

पुनश्च सोऽचिन्तयदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ॥ अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ७३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥

अथ सः हनुमान् । सीतागुणतः पातिव्रत्यादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्याम् एतद्विषये । महात्मा महाकुलप्रसूतोपि अयं लङ्केश्वरः । अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टमिति आर्तरूपः अत्यन्तमार्तः । "प्रशंसायां रूपप्" पुनश्चाचिन्तयत् । वैदेह्याः दृढव्रतत्वात्पातिव्रत्यभङ्गो न भवेदेव अपि तु मिथ्यापवादमेवोत्पादितवानिति भृशं दुःखितस्सन् चिन्तितवानित्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यादि । राक्षसराजपत्नीवत्सीता स्वभर्त्रा संगता चेत्सीतापहरणं न कृतवांश्चेत्तदास्य सुजातमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्यादिशालिन्या मैथिल्याः रक्षस्त्रीसाम्यं चिन्तयता मया हीनोपमा कृतेति पश्चात्तापयुक्तस्सन् अचिन्तयत् । हि यस्मात्सीता गुणतः विशिष्टा अतः आर्तस्वरूपरसन्नचिन्तयत् । मया हीनोपमैव कृतेत्यचिन्तयत् । अथ अथापि अस्यां सीतायाम् । अनार्यकर्म धर्षणरूपं कर्म । कृतवान् । कष्टं सर्वमिदं लङ्कैश्वर्यं भ्रष्टं भविष्यतीत्यचिन्तयच्चेत्यर्थः । यद्वा राघवधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादानीता तथा राक्षसराजभार्याः बलात्सुग्रीवेण बन्दीकृताश्चेदस्य हरीश्वरस्य सुग्रीवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनुमतः बुद्धिर्बभूवेत्यर्थः । यद्वा । इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेनुरक्ताः ईदृशी राघवध-

मेपत्नी यदि एवमनुरता चेत् अस्य सुजातमिति साधुबुद्धेरपि बुद्धिर्बभूव। ऐश्वर्यातिशयदर्शनविस्मयादिति भावः । अत एव वक्ष्यति–अहो वीर्यमित्यादिना । एवं हठादुक्त्वानुशयितवानित्याह–पुनश्चेति ॥ हि यस्मात्सीता गुणतः पातिव्रत्येन विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा अतः आर्तरूपः किं मया व्याहृतमित्यनुतप्तः सन् । अस्यामनार्यकर्म कृतवानित्यचिन्तयत् । अस्मिन्सर्गे त्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

तत्र दिव्योपममित्यादि ॥ शयनासनं शयनस्यासनं खट्वामित्यर्थः । दान्तेति ॥ दान्तानि दन्तविकारभूतानि । काञ्चनानि काञ्चनमयानि च । अत एव चित्राणि नानावर्णानि अङ्गानि येषां तैः प्रान्ते दन्तमयैः । ततः परं काञ्चनमयैः । सर्वत्र वैडूर्यनिर्मितैरित्यर्थः । महाधनैः महामूल्यैः । वरा-

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥ दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥ तस्य चैकतमे देशे सोऽग्र्यमालाविभूषितम् ॥ ददर्श पाण्डुरच्छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥३॥ जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानुसमप्रभम् ॥ अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥४॥ वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः ॥ गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥५॥ परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् ॥ दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६ ॥ ॥

सनैः शयनावरोहणकाले विश्रमाय स्थापितैः । उपपन्नम् आवृतम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रेति ॥ शयनासनम् आस्यतेस्मिन्नित्यासनं शयनासनम् । पर्यङ्काधारधिष्ण्यमिति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति ॥ एकतमे देशे शिरोभाग इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ तस्य चैकतमे देशे पर्यङ्काधारधिष्ण्यस्य कस्मिंश्चित्प्रदेशे ॥ ३ ॥ उक्तमेवपर्यङ्कं पुनर्वर्णयन्नाह–जातरूपेत्यादिना ॥ चित्रभानोः सूर्यस्य । आविकाजिनम् ऊर्णायुचर्म तेन पर्यङ्कस्योपरि फलका संधीयते । वरमाल्यानाम् अशोकातिरिक्तपुष्पाणाम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रैव प्रदेशे परमासनं च ददर्शेत्याह–जातरूपपरिक्षितमित्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ परमासनं पर्यङ्कम् । अस्माच्छ्लोकात्प्राक् तस्य चैकतमे देश इति श्लोकः । एतस्मादनन्तरं केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादाल्लिखितः । वरमाल्यानां वरपुष्पाणाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्नित्यादि ॥ महारजतवाससम् हेमचित्रितवाससम् । हेमरजतं हेम महारजनवाससमिनि पाठे कुसुम्भरागरञ्जितवस्त्रमित्यर्थः । सवृक्षवनगुल्माढ्यं सवृक्षैर्वनैः गुल्मैश्चाढ्यम् । प्रसुप्तं निश्चलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अथेति ॥ अथ अपसर्पणानन्तरम् । आरोहणं सोपानम् । आसाद्य अधिरुह्य । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अथेति ॥ अथ अपसर्पणानन्तरम् आरोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रि-

तस्मिन् जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम् ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना ॥ सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥८॥ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम्॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९ ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ॥ प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ॥ १० ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥ निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरर्षभः ॥ आसाद्य परमोद्विग्नः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२ ॥ अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ॥ सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥ शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् ॥ गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः ॥ विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ ॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥ पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ ॥ सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ ॥ ॥ १७ ॥ संगतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ॥ विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ ॥

तः । सोपानमार्गेणान्यवेदिकामारूढ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शुशुभ इति ॥ यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्ती । प्रस्रवणं निर्झरम् ॥१४॥ काञ्चनाङ्गदेत्यादि ॥ विक्षिप्तौ प्रसारितौ । विष्णुचक्रपरिक्षतौ विष्णुः उपेन्द्रः । सङ्गतौ देहानुरूपौ । संहतौ दृढसंधिबन्धौ । विक्षिप्तौ शयने निहितौ । पञ्चाङ्गुलिमतया पञ्चशीर्षावित्युक्तम् । एतदन्तस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः । अत्र द्विभुजत्वैकमुखत्वोक्तिः स्त्रीणां कामनीयत्वाय ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

शशक्षतजेत्यादि ॥ यक्षादीन् रावयितुं शीलमनयोरस्तीति तथा । ददर्शेति पुनरभिधानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ शशक्षतजकल्पेन शशरुधिरसदृशेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ताभ्यामिति ॥ परिपूर्णाभ्याम् । दीर्घवृत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥ चूतेत्यादि ॥ निश्वासस्य चूतादिसुरभित्वं तदधिवासितरसावल्यादिमधुसेवनात् । मृष्टान्नरससंयुक्तः षड्रसपदार्थगन्धयुक्तः । पानगन्धपुरस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयु-

शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ॥ चन्दनेन पराध्यैंन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥ उत्तमस्त्रीविमृदि-
तौ गन्धोत्तमनिषेवितौ ॥ यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शय-
नसंस्थितौ ॥ मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रूषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां रा-
क्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥ चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः ॥
मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३ ॥ तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महामुखात् ॥ शयानस्य
विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥ मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् ॥ मुकुटेनापवृत्तेन
कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥ रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ॥ पीनायतविशालेन वक्षसा-
भिविराजितम् ॥ २६ ॥ पाण्डरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् ॥ महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तमवास-
सा ॥ २७ ॥ माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् ॥ गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥
चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानचतुर्दिशम् ॥ प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ ॥

क्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुक्तामणीति ॥ अपवृत्तेन स्थानात् किञ्चिच्चलितेन । अपविद्धेन पर्यस्तेन । क्षौमेण उत्तरीयरूपेण । विद्युद्गणैरिव विद्युत्समूहैरिव । रावणं तस्य पत्नीश्च ददर्शेत्यन्वयः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ विराजता वक्षसेत्युपलक्षणे तृतीया । वक्षसा विराजितमिति वा पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

पादेति ॥ रक्षःपतेर्गृह इति परशेषः ॥३०॥ ३१ ॥ नृत्तेति ॥ राक्षसेन्द्रस्य भुजम् अङ्कं गच्छन्तीति राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । उत्सङ्गोपवेशनालिङ्गनाभ्यां लालिता इत्यर्थः । वराभरणधारिण्य इति द्वितीयार्थे प्रथमा । निषण्णाः शयानाः । ददृश इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३२ ॥ वज्रेति ॥ श्रवणान्तेष्वङ्गददर्शनं बाहूनुपधाय शयनात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैरिति ॥ अङ्गहारः नृत्तविशेषादङ्गविक्षेपविशेषः । तथोक्तं भरतशास्त्रे । अङ्गानां योग्यदे-

पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः ॥ पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ शशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः ॥ अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः ॥ वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः ॥ ३२ ॥ वज्रवैडूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ॥ ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥ तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ॥ विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी ॥ विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ॥ महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥ अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेनासितेक्षणा ॥ प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥ पटहं चारुसर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी ॥ चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव भामिनी ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

शेषु हरणेन यथोचितम् । अङ्गनिर्वर्तनीयत्वादङ्गहारस्तथोच्यते ॥ इत्यादि । कोमलैः सुकुमारैः । नृत्तशालिनी सुषुप्त्यवस्थायामपि वासनाबलेन नृत्तसन्निवेशविशिष्टा स्थितेत्युच्यते ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणामिति ॥ महानदीप्रकीर्णा महानदीप्रसृता । नलिनी समूलनालदलं पद्मजालकम् । पोतं यानपात्रम् । वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता काचित् नद्यां प्लवमाना यदृच्छया पोतसंयुक्ता नलिनीव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अन्येति ॥ मड्डुकेन वाद्यविशेषेण ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

काचिद्वंशमिति ॥ वंशं वेणुम् ॥ ४० ॥ विपञ्चीमिति ॥ विपञ्ची सततन्त्री । षट्तन्त्री वीणा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भुजेति ॥ पणवेन मर्दलेन ॥ ४३ ॥ डिण्डिममिति ॥ यथा पूर्वा तथैवासक्तडिण्डिमान्या तं डिण्डिमं परिगृह्य परिष्वज्य । प्रसुप्ता । कथमिव । तरुणं वत्समुपगूह्येव । डिण्डिमः पणवभेदः । यद्वा अन्या भामिनी डिण्डिमं परिगृह्यावलम्ब्य तथैव आसक्तडिण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा तरुणं रमणमुपगूह्य वत्सं पुत्रं परिगृह्येव प्रसुप्ता । यद्वा डिण्डिमं परिगृह्य वादनार्थं परिगृह्य तथैव वादनकाल एव आसक्तडिण्डिमा अन्या तरुणं वत्समुपगूह्येव प्रसुप्ता ॥ ४४ ॥ काचिदिति ॥

काचिद्वंशं परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ॥ रहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥ ४० ॥ विपञ्चीं परिगृह्यान्या नियता नृत्तशालिनी ॥ निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥ अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ॥ मृदङ्गं परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी ॥ पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥ डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा ॥ प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगूह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडम्बरं नारी भुजसंयोगपीडितम् ॥ कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥ कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ॥ वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥ पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ॥ उपगूह्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७ ॥

आडम्बरं तूर्यभेदम् । भुजसंभोगपीडितं भुजपरिणाहपीडितम् । भुजपरिश्लेषपीडितं वा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आडम्बरस्तूर्यभेदः । आडम्बरस्समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोरिति विश्वः ॥ ४५ ॥ कलशीमिति ॥ अपविध्य पर्यस्य । अनेन सलिलसंबन्धः सूच्यते । परिमार्जिता सलिललवसंमार्जिता । अपविद्धकलशनिर्गलितगन्धोदकासिक्ता काचित् वसन्ते म्लानिपरिहाराय सलिललवसमुक्षिता मालेव बभावित्यर्थः । पुष्पशबलेत्यनेन कलशस्थजलस्य कुङ्कुमादिरसासक्तत्वमुच्यते । सर्वाभरणभूषितत्वं वा । इयं च रावणस्य करकधारिणीति गम्यते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥